

Tartu Ülikool

Usuteaduskond

Vana Testamendi ja semitistika õppetool

Tiit Arge

**Kasaaride konversioon judaismi ja
hüpotees aškenazi juutide kasaari päritolust**

Bakalaureusetöö

Juhendaja

Anu Põldsam, PhD, Tartu Ülikool

Tartu 2017

Sisukord

Sissejuhatus	3
1. Ajalooline taust	10
1.1 Ajajärk judaismis proselütiseeriva religioonina.....	10
1.2 Seisukohad kasaaride päritolu suhtes.....	13
1.3 Kasaaride riik 650–1016	15
2. Kasaaride konversioon judaismi	20
2.1 Kasaaride kokkupuuted juutidega.....	20
2.2 Kasaaride konversiooni aeg ja protsess.....	21
2.3 Kasaari diasporaa	27
3. Revisionistlik seisukoht kasaaride konversiooni osas	30
4. Aškenazi juutide päritolu geneetilised uuringud.....	34
Kokkuvõte.....	40
Kirjandusnimistu	44
Summary: The conversion of the Khazars to Judaism and the the Khazar hypothesis of Ashkenazi ancestry	48

Sissejuhatus

Käesolev uurimistöö kajastab kasaaride konversiooni judaismi ja võtab lähema vaatluse alla tänapäeva juutide 14–15 miljonilisest koguarvust ca 90% moodustavate aškenazi juutide kasaari päritolu hüpoteesi, heites ühtlasi valgust teemaga kaasnevatele ja teemast tulenevatele probleemidele ning vastuolulistele seisukohtadele. Tegu on laiemalt aja- ja religiooniloo ning kitsamalt judaistika valdkonda jääva tööga, mis käsitleb juudi identiteeti ja selle omaksvõtmise protsessi kindlas ajaloolises kontekstis ja vaatlleb selle sündmuse mõju aškenazi juutide päritolu üle käivatele aruteludele, milles on tänapäeval suur osa ka geneetilistel uuringutel.

Teema põhjendus

Põhjuseid selle teemaga tegelemiseks on mitmeid. Esiteks võiks välja tuua juudi identiteedi küsimuse – kas juudid on rahvus ja/või religioosne grupp – aegumatus ja tõsiasja, et Iisraeli riigi sise- ja välispoliitika, sisserände põhjendamine ning kodakondsuse kriteeriumid on jätkuvalt maailmapoliitika tulipunktis. Selguse leidmisest küsimuses, kas aškenazi juudid on Iisraelist ja Juudast väljarännanud kunagiste 12 hõimu järeltulijad või osutub tõeks „kasaari hüpotees”, sõltub näiteks seegi, kas eksiiljuutide tagasirändel (*‘alija l’eres Jisra’el*) saab olla religioosne põhjendus. Toora kohaselt lubas Issand Aabramile (1Ms 15:18–21) Tootatud Maa, kinnitas seda lubadust ka tema pojale Iisakile (1Ms 26:3) ning Iisaki pojale Jaakobile (1Ms 28:13). Kuid, kui enamuse tänapäeva juutidest polegi Aabrahami järeltulijad, siis antisemitismide meelest puuduks eksiiljuutidel Toorast tulenev moraalne õigustus moslemitest ja kristlastest araablase väljatõrjumiseks ja uusasunduste rajamiseks Palestiina aladele ning võiks tekkida ka küsimus Iisraeli kui eksklusiivselt juudi riigi legitiimsusest tervikuna. Lõviosa tänapäeva juutide kasaaridest põlvnemise hüpoteesi tõesus võiks teisalt tähendada, et ka termin ’antisemitism’ muutuks sel juhul mõttetuks, kuna juute semiidi rahvusena sellisena olemas polekski, isegi kui holokausti ajal seda nii läbiviijad kui ohvrid uskusid.

Teiseks, Kasaari Kaganaat, mis kestis ca 300 aastat, umbes sama kaua kui hilisem mongolite Kuldhord, on üks huvitavamaid turgi rahvaste poolt Euraasia stepis loodud riike. Ometi pole kasaaride rolli maailma ajaloos ja kaasaegse Euroopa kujunemises seni piisavalt teadvustatud. Kui iga haritud inimene tänapäeva Läänes peaks teadma Karl Martelli ja 732. aasta Poitiers' lahingu tähtsust islami ekspansiooni tõkestajana Lääne-Euroopasse, siis asjaolu, et kasaarid sõdisid araablastega üle saja aasta ning blokeerisid islami leviku põhja poole Derbenti Kaukasusel ning et ilma kasaaride panuseta oleks Ida-Euroopast väga suure tõenäosusega saanud islamimaailma osa, on väga vähe tuntud.

Kolmandaks tasub mainida asjaolu, et Eesti ajaloolaste või usundiloolaste seas pole kasaroloogide ning ei kasaaride ajalugu ega usulise konversiooni teema pole seni eraldi teaduslikku käsitlemist leidnud. Küll osalevad paljud Eesti juhtivad geeniteadlased väga olulisel määral juudi rahva geneetilistes uuringutes, kus ühe olulise küsimusena kerkib üles tänapäeva juutide geneetilise põlvnemise probleem.

Uurimistöö eesmärk

Lähtuvalt kasaari teema vähesest uuritusest ja kajastatusest Eesti teadusmaastikul, on uurimuse eesmärgiks kaardistada teemaga seotud probleemid ja vastuolud, tutvustada sealjuures juutide päritolu ja identiteedi kohta käivaid erinevaid seisukohti ning püüda luua selgust küsimuses, kas aškenazi juudid on Iisraelist ja Juudast väljarännanud kunagiste 12 hõimu järeltulijad või osutub tõeks „kasaari hüpotees”, mille kohaselt enamuse tänapäeva juudi rahvast pärineb kasaaridest – varakeskajal Sarmaatia steppides judaismi vastuvõtnud turgi konvertiitidest? Ühtlasi üritab antud uurimus täita veidi tühimikku Eesti geneetikute töö ajaloolise tagapõhja mõistmise osas ning tutvustada ka nende seisukohti juutide geneetilise põlvnemise küsimuses.

Uurimistöös kasutatavad meetodid

Püstitatud eesmärgist tulenevalt on töös kasutatud sekundaarkirjanduse metaanalüüsi, mille käigus võrreldakse aškenazi juutide päritolu kohta käivaid

erinevaid teooriaid, toetudes sealjuures nii ajalooallikatele ja hinnangutele ajaloolaste töödes kui ka geeniteadlaste uurimistöole geneetilise põlvnemise osas.

Probleemi senisest uuritusest

Tänapäevasele kasaroloogiale alusepanijaks võib pidada väljapaistvat Nõukogude Liidu ajaloolast ja arheoloogit, kauaaegset Leningradi Ülikooli professorit (1935–1951), hilisemat Ermitaaži direktorit (1951–1964), kasaaride Sarkeli kindluslinna leidjat ja seal arheoloogilisi uuringuid juhatanud Mihail Artamonov’it (1898–1972). Tema „Kasaaride ajalugu” (Artamonov 2002) pole, peale mõnede ideoloogiliselt kallutatud seisukohtade kasaaride päritolu ning mõju osas kujunevale vene rahvusele, kaotanud oma teaduslikku tõsiseltvõetavust tänapäevani, mida näitavad ka tema 560-leheküljelise monograafia pidevad uustrukid: 1937, 1939, 1962, 2002. Kasaari Kaganaat asus Nõukogude Liidu territooriumil, mis tänapäeval on jagunenud Vene Föderatsiooni, Ukraina ja Kaukaasia riikide vahel. Kasaarid on osa nende riikide ja rahvaste esiajaloo ning teemat käsitletakse eeskätt leidmaks võimalikke religioosseid ja kultuurilisi poliitilisi tegureid, mis võisid mõjutada tänapäevaseid slaavi ja kaukaasia rahvaid. Venemaal ja Ukrainas on „kasaari probleemist” saanud kaasaja reaalsuse mõistmise üks võimalik võti. Näiteks M. Artamonovi õpilase Lev Gumiljovi (1912–1992) seisukohad esindavad uut Vene ‘intellektuaalset antisemitismi’, mille järgi idaslaavlaste poolt Kasaari Kaganaadi purustamine 939. aastal ja õigeusku pöördumine 988. aastal olid sammud vabanemisel judaistlik-parasiitliku merkantiilse valitseva klassi ülemvõimuga ‘kasaari ikkest’, kes praktiseerisid keskkonnavaenulikku juudi kultuuri ning kes ise relvi kandmata õhutasid vaenu ja pidasid sõdu vahemeeste ning palgasõdurite kaudu, sundides endi huvides venelasi moslemitega võitlema (Gumiljov 1988).

Ukraina päritolu Harvardi Ülikooli Ukraina ajaloo professor Omelian Pritsak (1919–2006) on Läänes turgi rahvaste, Euraasia nomaadide ja stepiimpeeriumide kaasaegsele uurimisele alusepanija ning üks suurimaid autoriteete selles vallas siiani. Ta *magnum opus* on 5-köiteline ukrainakeelsena kirjutatud „Походження Руси“, millest ukraina keeles on seni ilmunud kaks osa, 1981. aastal inglise keeles ilmunud vaid esimene osa „The Origin of Rus’“. O. Pritsakilt pärineb näiteks

seisukoht, et Kiiev on asutatud kasaaride poolt. Eesti raamatukogudes O. Pritsaki töid pole, küll on mõned ta artiklid kättesaadavad Academia.edu vahendusel (Pritsak 1977, 1978). Läänemaailma vast tuntuim kasaroloog on olnud Briti orientalist, kauaaegne Columbia Ülikooli araabia tsivilisatsiooni, islami ja Euraasia ajaloo professor Douglas Morton Dunlop (1909–1987), kelle spetsialiteet oli kasaaride kaksikmonarhia uurimine (Dunlop 1967). Eesti raamatukogudes pole paraku olemas ühtegi teost ta arvukast uurimispärandist. D. Dunlopi esmalt 1954 ja seejärel uuesti 1967. aastal ilmunud „The History of the Jewish Khazars“ on internetist vähesel määral loetav (Dunlop 1967).

Kaalukaimaks ja viljakaimaks elusolevaks kasaaride uurijaks kaasajal on Eesti raamatukogudes vaid ühe raamatuga esindatud (Golden 2011) turkoloog, Rutgersi Ülikooli Türgi ja Kesk-Aasia uuringute emeritprofessor Peter Benjamin Golden (sündinud 1941), kelle krestomaatiline teos „An Introduction to the History of the Turkic Peoples“ (Golden 1992) on õnneks vabalt kättesaadav Academia.edu saidilt. Suure poliitika ja rahvusvahelise tähelepanu keskmesse jõudis kaasaja kasarologia tänu Arthur Koestler'i (1905–1983) 1975. aastal ilmunud populaarteaduslikule raamatule „The Thirteenth Tribe“, milles esimest korda sellisel kujul püstitati ja põhjendati hüpotees aškenazi juutide kasaari päritolust. A. Koestler oli omapärane ja vastuoluline tegelane – Ungari juut, kommunist, kes pettus stalinismis; misogüün, kes elas Inglismaal eksilis ning olles aktiivne vabatahtliku eutanaasia pooldaja, võttis endalt elu koos oma 55-aastase naise väidetava enesetapuga. A. Koestleri suhtumise Iisraeli riigi hilisemale tekkimisele aluseks olevasse 1917. aasta Balfouri deklaratsiooni võttis kokku järgnev hinnang: „Üks rahvas lubas pühalikult teisele rahvale maa, mis kuulus kolmandale“ (Koestler 1949). A. Koestleri tähtsus seisneb ühe, 19. sajandil marginaalsena ringelnud, Poola aškenazi juutide kasaari päritolu küsimuse 20. sajandil üleilmses aktualiseerimises. Et juutide identiteedi teema on ka 21. sajandil jätkuvalt aktuaalne, näitab Tel Avivi Ülikooli emeritprofessori, varem end anti-, nüüd post-sionistlikuks ajaloolaseks pidava Sholomo Sand'i 2009. aastal ilmunud uue populaarteadusliku käsitluse „The Invention of the Jewish People“ (Sand 2009), kus taaselustati A. Koestleri idee, et aškenazi juudid on Lähis-Idas sissetungijad, tõus rahvusvahelise bestselleri staatusesse. Siinkohal tuleb toonitada, et kasaaride

konversioon judaismi ja nende arvatav panus Euroopa juutluse kujunemisse, tegelikult kogu kasaaride ajalugu, on väga suurel määral spekulatsioonide allikas, kus isegi tunnustatud teadlased ja prestiižsete ülikoolide õppejõud püüavad tõestada omi teooriaid, kasutades selleks populaar- või pseudoteaduslike argumente. Allikate vähesus ja vastuolulisus põhjustab nende üleinterpreteerimist, sageli pakuvad teadlased isiklike arvamusi teaduslikult tõestatudena, allikaid võetakse arvesse valikuliselt ning lõppeks ongi keeruline eristada fakti väljamõeldisest. Näiteks on A. Koestler'i ja S. Sand'i seisukohad mõjutanud ka geeniteadlasi oma uuringute tõlgendamisel, millest pikemalt neljandas peatükis.

Ilukirjanduse vallas on mitmed kirjanikud käsitlenud kasaaride ajalugu ja usuvahetuseprobleeme, neist tuntuim on 1989. aastal trükivalgust näinud romaanis "Kasaari sõnastik" (eesti keelne tõlge ilmunud aastal 2005), mis on selle autorile, Serbia kirjanikule Milorad Pavić'ile palju kuulsust ning tunnustust toonud. Üks viimaseid kasaari-juudi teemat käsitlevast teosest on Ameerika juudi kirjaniku Michael Chabon'i 2007. aastal ilmunud seiklusromaan „Gentlemen of the Road“, mille tegevus toimub 950. aastal Kasaari Kaganaadis (Chabon 2007).

Töös kasutatud tähtsamad allikad

Kasaroloogia probleem seisneb selles, et kasaarid ei jätnud endast maha ei avalikke ega eraviisilisi kirjalikke allikaid. Ka kasaaridest maha jäänud artefakte on leitud vähe. Seni pole leitud ühtegi kasaari kuninga hauda, mis pole ka eriti üllatav, kuna Araabia ränduri Ibn Fadlan'i poolt kirjapandud informatsiooni alusel maeti kagaanid jõesängidesse, jõgi suunati haa kaevamise ajaks ringi. Endise Kasaaria aladelt leitud keraamikas pole täheldatud midagi spetsiifiliselt juudilikku. Kõik see, mis kasaaride riigist teada, on tulnud väljastpoolt ning on tänapäevani jõudnud araabia, heebrea, pärsia, idaslaavi, kreeka ja kaukaasia rahvaste keeltes.

Rohkem või vähem autentseteks kasaari allikateks saab pidada kahte: kirja Kasaaria valitsejalt Josefilt ning teist, anonüümse juudi poolt kirjutatud kirja, mida leidja järgi nimetatakse Schechter'i kirjaks, leiukoha järgi Kairo kirjaks või asukoha järgi Cambridge'i dokumendiks. Oma käesolevas töös olen kasutanud

vaid sekundaarallikaid, sest nende kahe kirja ehtsaks või võltsituks pidamine, samuti eelpoolmainitud teiste rahvaste keeltes kasaaride kohta käiva info tõeseks pidamine või kahtluse alla seadmine, ümberlükkamine või tõestamine lingvistiliste, võrdleva ajalooteaduse jm. meetoditega, moodustabki suure osa tänapäeva kasaroloogiast. Oma töös annan lühiülevaate nii kasaroloogia klassikute: O. Pritsak'i, D. M. Dunlop'i, P. G. Golden'i, B. Zhivkov'i jt põhiseisukohtadest kui ka kasaaride konversioonis judaismi kahtleva S. Stampferi vastuargumentidest. Vaieldamatult parim ühekõiteline teaduslik ülevaade kasaaride ajaloost ja konversioonist judaismi, on Kevin Allan Brook'i „The Jews of Khazaria”, mille teist, 2006. aasta väljaannet ma ka kasutasin.

Üks viimaseid suuremahulisi kvaliteetuurimusi kasaaridest on Sofia Ülikooli ajaloodoktori Boris Zhivkov'i 2015. aastal Brilli poolt väljaantud „Khazaria in the Ninth and Tenth Centuries“, mis on osaliselt loetav Google Books'i vahendusel (Zhivkov 2015).

Töö koostamisel ette tulnud sisulised ja vormilised raskused

Üheks suuremaks raskuseks oli kasaroloogia üleilmselt tunnustatud autoriteetide: O. Pritsak'i, D. M. Dunlop'i, P. G. Golden'i, B. Zhivkov'i jpt raamatute pea täielik puudumine Eesti Vabariigi raamatukogudest. Seega eeldaks kasaaride temaatikaga põhjalikum tegelemine töötamist välismaal, paremini varustatud raamatukogus. Osa kasaaride ajalugu käsitlevat kirjandust pole kättesaadav Tartu Ülikooli raamatukogu remondi tõttu. Tähelepanu nõudis eestikeelse terminoloogia varieeruvus eestikeelsete teaduslike käsitluste vähesuse või puudumise tõttu. Näiteks erineb kasaaride nime kirjaviis eri autoritel: nii kirjutab Haljand Udam 'Hasaari Kaganaadist' ja 'hasaaridest' (Udam 2011: 22, 32, 34). Oma töös võtsin aluseks Eesti õigekeelsussõnaraamatus sätestatud nimekuju 'kasaar, kasaari' (ÕS: 2013). Kasaaride riiklust, ajalugu ning nende eripärast religioosset valikut ei käsitleta üheski Eesti Vabariigi kõrgkoolis pea üheski õppeaines, seetõttu võttis küllalt palju aega enda kurssi viimine kasaaride konversiooni mõistmiseks vajaliku turgi rahvaste, Vana-Vene ja Bütsantsi ajaloo, judaismi ja eksiiljuutluse kohta käiva ülimahuka taustinformatsiooniga. Vormilises mõttes oli probleemiks

kogu hädavajaliku materjali ja ajaloolise ülevaate mahutamise lõputöö ettenähtud raamidesse.

Töö struktuur

Teemapüstitusest ja uurimiseesmärgist lähtuvalt on töö jaotatud nelja peatükki, millest esimene avab kasaaride judaismi pöördumise ajaloolist tausta, käsitledes ühelt poolt judaismi pöördumist ajaloolises kontekstis ning teiselt poolt seda, kes või mis olid kasaarid ajavahemikus 650–1016. Teine peatükk võtab lähema vaatluse alla kasaaride judaismi pöördumise protsessi. Kolmas peatükk toob ajaloolise käsitluse kõrvale esile revisionistliku seisukoha kasaaride konversiooni osas ja neljas peatükk vaatleb, milline on kasaaride pöördumise tähendus tänapäeval ehk mida võiks selle ja geneetiliste uuringute valguses öelda aškenazi juutide päritolu kohta.

1. Ajalooline taust

1.1 Ajajärk judaismis proselütiseeriva religioonina

Keskajast tänapäevani on judaism olnud valdavalt etniline religioon – seda harrastavad inimesed, kes peavad end rahvuselt juutideks: Aabrahami, Iisaki, Jaakobi järeltulijateks. Mittejuudina sündinu juudi usku pöördumine on siiski võimalik ja kuigi ametlikult tohib olla konversiooni aluseks vaid isiklik usuline äratundmine, on enamasti kaudseks põhjuseks ikkagi soov abielluda juudiusulisega (*à la* Ivanka Trump ja Jared Kushner). Vaatamata sellele, et judaism ei ole oma olemuselt missioneeriv religioon, on judaismis olnud periood, mil toimus aktiivne proselüüte otsiv misjonitegevus – sellest annab tunnistust näiteks ka Uus Testament: ”Häda teile, kirjatundjad ja variserid, te silmakirjatsejad! Te rändate läbi mered ja mandrid, et pöörata kas või üks oma usku ...” (Mt 23:15). Nüüdisaja alguses arvatakse olevat 10% Rooma Impeeriumi elanikest olnud juudid ja seda tähelepanuväärselt suurt numbrit seletatakse enamuse ajaloolaste poolt judaismi levikuga ka mittejuutide seas (Brook 2012: 258). Oxfordi Ülikooli judaistika professor Martin Goodman aga kahtleb esimese sajandi mittejuutide massilises konversioonis judaismi, väites, et alles teisel ja kolmandal sajandil kutsusid osad rabid üles misjonitegevusele mittejuutide seas ning Matteuse evangeeliumi lõik viitavat olemasolevate juudiusulistele pöördumist variseride sektist, mitte mittejuutide pöördumist judaismi. Suur osa varasematest konversioonidest judaismi olevat toimunud siis, kui mittejuudist naisterahvas plaanis abielluda juudist mehega (Goodman 2007: 93). Antiikajal oli paljudel mittejuutidel judaismiga omapärane mitteametlik suhe, juudid kutsusid neid ‘jumalakartlikeks’ (*jir’ei haššem* – (Jumala) nime kartjad) ning kes elasid Väike-Aasias (Anatoolias), Kreekas, Rumeenias. Nad olid omaks võtnud osa juutide eluviisist: pidasid sabbatit, ei söönud sealihha, osalesid sünagoogiteenistustel, kuid ametlikult nad judaismi pöördunud ja ümberlõigatud polnud (on arvatud, et kuna antiikajal mehed tegid gümnaasiumites sporti alasti, siis ei tahtud seal end avalikult ilma eesnahata näidata). Krimmis elavad kreeklased, kes tundsid tõmmet judaismi elementide vastu, lõid “Suure Jumala kultuse” (Brook 2006: 258).

Esimesel sajandil pKr võtsid tänapäeva Põhja-Iraagi Kurdistanis Tigrise jõest ida pool asunud ja kuni 1. sajandi alguseni eKr Partia Impeeriumi (250 eKr–224 pKr) koosseisu, hiljem mõjusfääri kuulunud Assüüria Adiabene kuningriigi kuninglik perekond ning osa elanikest vastu judaismi ning loobusid zoroastrismist. Flavius Josephus (37/38 – ca 100), kes kirjutas oma teose “Juudi muinsused” aastatel 93–94 mainib, et esimene judaistist Adiabene kuningas oli Izates II (ca 1–55), kes oli pöördunud Characene kuninga õukonnas olles, tänu seal tegutsenud juudi kaupmehele Ananiasele. Izates II lasi end juudi tavade kohaselt ümber lõigata, samuti võttis judaismi vastu ta ema Helena (suri ca 50–56), kes tegi palverännaku Jeruusalemma templisse ning toetas 45–46 pKr sealseid näljahädas linlasi toidu ja rahaga. Adiabene kuningakojal oli Jeruusalemmas vähemalt kolm paleed. Izates II ja Helena on maetud tänaseni osaliselt säilinud Jeruusalemma kungahaudadesse, mille lasi ehitada Izates II vanem vend ja järglane kuningatroonil Monobaz(us) II (suri ca 69), kes koos paljude oma kaaskondlastega oli samuti pöördunud judaismi. Esimese Juudi sõja ajal (66–73) toetas ta nii rahaliselt kui oma sõjameestega (Flavius märgib “Juudi sõjas” ära nimeliselt kahte roomlastega Jeruusalemma kaitselahingus langenud kuninga hõimlast – Monobazus ja Kenedeus) ülestõusnud juudi mässajaid Rooma Impeeriumi vastu. (Flavius Josephus 1999: 644, 648, 765). Tulevane Rooma keiser (79–81) Titus, Jeruusalemma vallutaja ja teise templi hävitaja aastal 70 pKr, võttis ülestõusu mahasurumise järel Adiabene kuninga lapsed ja lähikondlased pantvangidena Rooma kaasa, Adiabene kuningriik jäi Armeenia kuningriigi vasalliks kuni aastani 115, mil Adiabene sai osaks Rooma Assüüria provintsist. Aastal 117 keiser Hadrianus loobus aga Rooma kontrollist antud ala üle ning Adiabene territoorium jäi sajandeiks Sassaniidide Pärsia Impeeriumi osaks, millest hiljem kujunes Bütsantsiga sõdade tallermaa. Kuid erinevalt rangelt zoroastriitlikust Sassaniidide Impeeriumist, olid endise Adiabene elanikud valdavalt kristlased ja juudid. Arvatakse, et paljud juudid ja juudiusulised emigreerusid Adiabenest Gruusiasse ja Armeeniasse ning võimalik, et sealt edasi Kasaariasse (Brook 2006: 263–264).

Kui Rooma Impeerium ametlikult võttis vastu ristiusu, muutus konversioon judaismi keelatuks. 315. aastal imperaator Constantinus I väljastas esimese edikti, mis keelas juutidel usuvahetajaid otsida. 339. aastal Constantinus II korraldusega

kuulus iga juudi, kes abistas kristlast konversioonil judaismi, varandus konfiskeerimisele. Siiski tekkisid ka edaspidi mitmetes Euroopa piirkondades 'juuditsejate' liikumised. 9. sajandil Bulgaarias tekkis tänu juudi jutlustajatele suur judaismi pöördumise laine, mis sundis paavst Nicolaus I (valitses 858–867) 866. aastal pöörduma mureliku kirjaga Bulgaaria kuningas Boris I poole. Judaismi pöördunud Balkani orjad nõudsid juudi seadustest lähtuvalt peale seitsmendat aastat endi vabastamist (Brook 2006: 259). Ibeeria poolsaare juudid olid alates neljandast sajandist aktiivsed mittejuutide oma usku pööramisel ning Hispaaniat iseloomustas judaismi konverteerunute kõrge osakaal kuni 11. ja 12. sajandini, mil kirik sellele piiri pani. Kuna juudid tavatsesid pöörata judaismi oma Aafrikast toodud orje, siis olid olemas veel 14. ja 15. sajandilgi kiriklikud ja kuninglikud ediktid, mis keelasid juutidel mittejuutidest orjade omamist ning ei lubanud kristlastel judaismi üle võtta (Prager 1995: 91).

Teise templi ajal ja järel emigreerus arvukalt juute Araabia poolsaare lõunaossa. Säilinud ürikute järgi elasid juudid Jeemenis vähemalt alates esimesest sajandist pKr. Himyari algsest kuud ja teisi jumalaid kummardavad polüteistlikud araablased sattusid juudi usukuulutajate mõju alla ning mitmed Himyari kuningad 270 pKr alates olid juudi usku. Ka Himyari sõjaväe ametlik usk oli judaism. Juudiusku kuningas Dhu Nuwas'e, kes valitses 490 (või ka 515 – Brook 2006: 265) ja 525. aasta vahel, religioosne fanatism oli nii suur, et kuuldes juutide tagakiusamisest Bütsantsi Impeeriumis, lasi ta tappa kõik riigis olevad Bütsantsi kaupmehed ning 20000 inimest Najranis Süüria misjonäride mõjul Bani Thalebi ristiusku pöördunud hõimust, kes keeldusid judaismi konverteerumast. Bütsantsi keiser Justinianus I (482–565), saanud veresaunast teada, kirjutas Abessiinia kuningale (abessiinlased olid ristiusu vastu võtnud 4. sajandil), milles palus tal oma väed Jeemenisse saata ja Dhu Nuwas't karistada. 525. aastal vallutasidki Etioopia abessiinlased Jeemeni, kukutasid judaistist kuninga ning hakkasid jeemenlasi ristiusku pöörama, ehitades Bütsantsi ehitusmeistrite abiga Jeemeni pealinna Sanaasse Najrani märtrite mälestuseks suure katedraali. Kuid tänini säilinud religioosne muutus toimus 628. aastal, mil Jeemenist sai islamimaa ja juudid kaotasid lõplikult oma mõjuvõimu (Lewcock 1986: 23; Brook 2006: 265).

Nagu nendest eelpooltoodud näidetest võis näha, on ajaloos esinenud lisaks indiviidide isiklikule usuvahetusele mõningaid mittejuudi rahvagruppide ja isegi mitteseemiidi rahvaste poolt judaismi kollektiivset aktsepteerimist oma usuna, seega kasaaride konversioon judaismi pole ajaloos ainulaadne, küll aga selgelt tähtsaim oma mõju ja ulatuse poolest.

1.2 Seisukohad kasaaride päritolu suhtes

Aja jooksul on kasaaride päritolu kohta olnud käibel väga erinevaid teooriaid. Nii peeti 19. sajandil kasaare kas türklasteks, tatarlasteks, ungarlasteks-soomeugrilasteks, slaavlasteks või tšerkessidega seotuks; Syracuse'i Ülikooli professor Warren B. Walsh (1909–1979) oli kindel, et kasaarid olid suguluses armeenlaste ja grusiinidega. Nõukogude Liidus olid kasaaride uuringud ideologiseeritud ning turgi migrantide teooria välistatud – kasaarid pidid olema seotud Nõukogudemaal elavate Põhja-Kaukaasia rahvastega (sarnaselt ei tohtinud ka Volga tatarlased olla turgid, vaid pidid põlvnema kohalikest hõimudest ning Krimmis pidid olema elanud läbi aegade ainult põlisasukad, kes muutsid oma identiteeti sküütideest gootideks ja slaavlasteks). Juba käesoleva töö sissejuhatuses mainitud, oma eripäraste turkofiilsete etnogeneesi teooriate poolest tuntud Lev Gumiljov väitis, et kasaarid olid turgistunud dagestanlased, sarmaadid ja alaanid; Nõukogude Liidus kaasaegsele kasaaride arheoloogilisele uurimisele alusepanija professor Mihhail Artamonov (1898–1972) pidas kasaare Doni oru põlisasukateks. Peale bolševike võimuhaaramist Venemaalt Suurbritanniasse eksiili läinud Briti Akadeemia kirjavahetajaliige, orientalist Vladimir Minorski (1877–1966) kirjutas, et kasaarideks nimetati Lõuna-Venemaa turgi pealike juhtimise alla ühendatud kohalikke rändhõime. Enamus tänapäeva kasaroloogidest on üksmeelel, et kasaaride näol oli tegu täielikult või valdavalt turgi rahvaga (Brook 2006: 2–4; Dunlop 2007a: 108), kuigi ka tänapäeval leidub veel üksikuid teadlasi, kes arvavad kasaare iraani hõimuks, eestlastest näiteks Rein Taagepera (Taagepera 2000: 223). On siiski võimalik, et ka mõningad kasaaride võimu all olevad mitte-turgi rahvused, samuti kasaaridega segaabielluse astunud juudi immigrandid Lähis-Idast võtsid 'kasaaride' nime omanimetusena kasutusele (Brook 2006:4). Kindlasti kõige originaalseim kasaaride päritolu teooria kuulub Patrick T. English'ile, kes väitis, et nad olid pärit Aafrikast ning XX sajandini

Abhaasias elanud neegrite eellased (English 1959: 49–53). Araabia geograafi Ibn Said al-Maghribi (1213–1286) kirjelduse järgi olid kasaaridel sinised silmad ja punakad juuksed, mis olid omased paljudele varajastele turgi hõimudele. Samas Pärsia geograaf Abu Ishaq Ibrahim ibn Muhammad al-Farisi al-Istakhri (surnud 957) kirjelduse järgi jagunesid kasaarid kaheks: mustadeks ja valgeteks. ‘Mustadel’ kasaaridel olid mustad juuksed ja tume ihu (sellest lähtus ka eelpoolmainitud P. English’i teooria), ‘valged’ olid heledanahalised ja kenad. Tänapäeval peavad teadlased neid nimetusi siiski mitte rassilisteks, vaid sarnaselt teistegi turgi hõimudes olnud analoogse jaotusega – sotsiaalseteks: mustad (*kara*) kasaarid kuulusid alamatesse klassidesse, valged (*ak*) olid ülikonna ja valitsejasoo liikmed. XX sajandil nõukogude arheoloogide poolt kasaaride 10–12. sajandi matusekurgaanidest väljakaevatud füüsilised jäänused viitavad sinna maetute slaavilikule ja ka europiidsele välimusele, vaid üksikute mongoliidset tüüpi pealuudega (Brook 2006: 3–4). Kasaaride täpse rassilise päritolu osas pole siiski tänaseks selgusele jõutud (Dunlop 2007a: 109).

Etnonüümi ‘kasaar’ tähenduse üle on palju vaieldud ning valdavalt peetakse seda tuletatuks turgi sõnatüvedest *kaz* (rändaja) ning *er* (inimene). XX sajandi üks tuntumaid kasarolooge, omaaegne Columbia Ülikooli Lähis-Ida ajaloo professor Douglas Dunlop (1909–1987) seostas kasaaride nime hiinlaste poolt ühele uiguuri hõimule antud nimega ‘*ko-sa*’ (ka *k’osa* turgid) (Dunlop 1967: 34–35), 40 aastat hiljem aga pakub päritoluks turgi sõnavormi ‘*qazmak*’ – ‘rändama’ (Dunlop 2007: 108). Tänapäeva üks tuntumaid ja viljakamaid elusolevaid turkolooge Peter Benjamin Golden (sündinud 1941) ei nõustu aga Dunlopi seisukohtadega ning tegelik seos tema arvates on kasaaridel hoopis oguusi turkidega ja kasaari keel oli oguusi turgi keele üks vorme (Golden 1980: 55–56). Kasaaride uiguuri teooriat pooldas Ungari orientalist Czeglédý Károly (1914–1996), kes koos Prantsuse orientalisti Louis Baziniga (1920–2011) pakkus välja uiguuride hõimu *qasari* grupi Mongooliast läänepoolse migratsiooni ajaks aastat 463 (Czeglédý) või 555 (Bazin) pKr ning *qas* tähendanuks vana-uiguuri keeles ‘türanniseerima, terroriseerima, alla suruma’. Vast omapäraseim teooria kasaaride nime päritolu kohta pärineb Ungari József Attila Ülikooli emeriitprofessor András Róna-Tas’ilt (sündinud 1931), kes väidab, et nimetus *Qasar* tuleneb Rooma tiitlist *Caesar*

(tseesar), mis omakorda pärineb teatavasti isikunimest Julius Caesar. Turkideni jõudis nimi *Caesar* pärslaste kaudu, teisenedes vormiks '*Kesar*'. Róna-Tas'i argumentide ja järeldustega on nõustunud näiteks Iisraelis Ramat Ganis asuva Bar-Ilani Ülikooli iranoloog Dan Shapira (Brook 2006: 5) ja Michigani Ülikooli ajaloo professor Roman Kovalev (Kovalev 2005: 222).

Nagu eelpooltoodu näitab, pole teadlaste seas täit konsensust ei kasaaride päritolu ega ka nime tähenduse osas. Kasaaride nimest on võimalik leida tuletatust ratsaväelase nimetuses 'husaar' ungari, serbohorvaadi, rumeenia, saksa, vene jpt keeltes, samuti saksa sõna '*Ketzer*' hereetiku, see tähendab juudi kohta (Koestler 1976: 22). Teine võimalus on muidugi, et 'ketser' tuleneb kataritest (kreeka keeles *καθαροί* – 'puhtad') ja 'husaar' Bütsantsi kergeratsaväelasest *chonsaroi* või ladina keelsest *cursarius* (röövel, korsaar), kuid ka seos kasaaridega pole etümoloogide poolt sugugi välistatud.

1.3 Kasaaride riik 650–1016

Peale hunnide konföderatsiooni kokkuvarisemist, toimusid seda moodustanud hõimude seas pidevad muutused ning ümberkorraldused. Tekkis Turgi Kaganaat (552–630), turkide hõimuliidu riik, kuni umbes 6. sajandi paiku hakkas lääneturkide hulgast esile tõusma kasaari hõim. Järk-järgult tugevnedes löid kasaarid enda juhtimise all uue hõimude konföderatsiooni. Kasaaride ajaloos eristatakse Krimmi – Põhja-Kaukasuse (650–750) ja Volga alamjooksu (750–965) faasi. Esimese faasi ajal olid kasaarid orienteeritud regioonile Musta mere põhjarannikul ning pidasid lõputuid sõdu Omaijaadide Kalifaadiga kontrolli pärast Kaukasuse üle. Peale kasaaride suurt lüüasaamist araablaste käest 737. aastal, viisid nad ajavahemikus 750–800 oma poliitilise keskuse Semenderist Põhja-Kaukasuses (arvatavasti tänapäeva Kizljari Dagestanis) põhja poole ning löid Volga deltasse uue pealinna Itil'i (tänapäeva Samosdelka küla 40 km Astrahanist – AFP 2008). Järgmise saja aasta jooksul valitses *Pax Chazarica*, mis tõi turvalisuse Lõuna-Venemaa ja Ukraina stepivööndisse ning võimaldas pikamaakaubanduse ja majanduse õitsengut kogu regioonis (Kovalev 2005: 221–222). Kasaari Kaganaat oli ka oma aja üks kahest suurimast orjade eksportijast. Orjade saamiseks oli kaks allikat – sõjategevuse käigus vangistatud turgi

nomaadid ja Ida-Euroopa metsavööndist orjastamisretkede käigus kättesaadud slaavlastest põlluharijad. Turgi stepihõimude seast võetud sõjavangid müüdi Abassiidide Kalifaati sõjaorjadeks – *mamlūk*'iks (Golden 2011: 64).

Geograafiliselt ulatuselt oli Kasaari Kaganaat oma aja üks suurimaid poliitilisi ühendusi, ulatudes Kiievist läänes (9. sajandil ulatus ka Doonauni), idas Horezmini praeguses Usbekistanis, Volga bulgaaridest põhjas kuni lõunas Krimmi ja Kaukasuse mäestikuni Kaukaasias; paljurahvuseline, mitmekeelne, paljusid eri religioone harrastavate etnostega, hoides oma mõjuvõimu all vasallsõltuvuses riike ja hõime, olles oma olemuselt impeerium. Kasaaride riik oli segu tüüpilisest Euraasia steppide karjakasvatajatest nomaadide kultuurist ja põllumajanduslikest regioonidest, mille pealinnast Itil'ist (nii jõel kui selle deltas asunud linnal oli sama nimi: *as* – suur, *til* – jõgi, kasutusel ka kirjalpilt Atil; edaspidi kasutan selguse mõttes nimekuju 'Itil' kasaaride pealinna ja 'Atil' Volga jõe kasaarikeelse nimetusena) Volgal kujunes oma aja üks suurimaid kaubanduslikke keskusi. Majanduslikult oli kasaarid nii tugevad, et suutsid ülal pidada püsivat palgaarmeed (Golden 1980: 16, 251).

Kasaari impeerium oli kaganaat, turgi rahvaste poliitilise organisatsiooni kõrgeim vorm. Kasaari kagaan (*qagan* – 'juht' turgi keeltes, sellest sõnast tuleneb ka tiitel 'khaan' mongoli keeles) omas kõrgeimat ilmalikku ja vaimulikku võimu. 9. sajandi esimeses pooles kagaani roll muutus: ta säilitas ülima sakraalse funktsiooni, kuid tema kõrvale tähtsuselt teiseks meheks riigis kerkis ilmalik valitseja – kuningas ehk (*qagan*) *beg* (Kovalev 2005: 222). Kasaaride kahe kuninga institutsioon pole ajaloos tundmatu, seda on harrastanud näiteks antiikaja spartalased Peloponnesosel. Keskaja Jaapanis oli kasaaridega analoogne militaarse – šoguni (pärandatava võimuga väepealik) ja sakraalse – mikaado (keiser) võimu jagunemine. Kasaaride sellise valitsemistava põhjuste osas on pakutud välja väga palju väga erinevaid teooriaid, allakirjutanule tundub kõige mõislikum D. Dunlopi ja P. Goldeni seisukoht, et kagaan esindas Turgi Kaganaati valitsenud Ašina perekonna aastail 630-650 pKr üht lahkulöönud haru, täidesaatva võimu juht *beg* tuli aga uiguuride hulgast (Dunlop 2007a: 111, Golden 2011: 65). Paralleele on tõmmatud ka vanade israeliitide *shofet* kohtumõistja – sõjaaegse

mittepärandatava võimuga militaarjuhi ning pärandatava võimuga kuninga positsiooni vahel (Brook 2006: 108).

Bütsantsi ja Kasaari riigi vahel olid hästi väljakujunenud suhted, kasaarid olid enamasti Bütsantsi liitlased. 627. aastal oli basileus Herakleios I (575–641) esimene Bütsantsi valitseja, kes sõlmis liidu kasaaridega Pärsia Sassaniidide šahhi Husrav II vastu, kes oli omakorda liidus avaaridega (Gibbon 2016: 376). Bütsantsi maavägi ja kasaari ratsavägi andsid pärslastele hoobi, millest nad enam ei toibunudki ja Iraan langes aastatel 642–651 regiooni uue suurjõu – araablaste islamiriigi alla. Kahel korral Bütsantsi troonipärija või valitsev keiser/basileus võttis naise Kasaari kagaani perekonnast, mis on seda tähelepanuväärsem, et Bütsantsi keisrid väga harva naitusid võõramaalastega (Golden 2011: 65). Justinianus II (valitses 685–711) abiellus 698. aastal Theodoraga, Kasaari kagaani õega. Teises Kasaari-Araabia sõjas 730. aastal said kasaarid Ardabili (tänapäeval Iraani Aserbaidžaanis) lahingus Omaiijaadide Kalifaadi vägede üle suurvõidu ning ilmselt see võis olla üks põhjuseid, miks Konstantinos V (valitses 741–775) abiellus liitlassuhte kindlustamiseks 733. aastal kasaari printsessi Tzitzak'iga (çiçek – 'lill' turgi keeles), ristinimega Irene (suri 750), kellest sai peale oma abikaasa surma oluline poliitiline figuur (Koestler 1976: 14; Vseviov 2010: 174). Konstantinose ja Irene poeg oli keiser Leon IV Kasaar (775–780). Samuti olid mõned Bütsantsi vaimsed juhid ja viljakad kirjanikud kasaari päritolu – näiteks Photios, Konstantinoopoli patriarh (858–867, 877–886). 834. aastal tegid kasaarid ja Bütsants koostööd Doni jõe ääres asuva kasaaride kindlustatud pealinna Sarkeli (turgi keeles 'valge kindlus', vene tõlkenimetus *'Белая Вежа'*) ehitusel (Volga-Doni kanali ehitusega asub Sarkeli arheoloogiline paik 1952. aastast Tsimljanski veereservuaari põhjas). Enamik uurijaid nõustub väitega, et Bütsantsi-Kasaaria suhete halvenemine on otseselt seotud kasaari ülemkihi judaismi pöördumisega. 8. sajandi Bütsantsi usaldusväärsest liitlasest oli seetõttu 9. sajandi lõpul ja 10. sajandil saanud nende kõige suurem vastane ning Bütsants otsustas sõlmida liidu russidega (Stathakopoulos 2016: 176).

Esimene Russi Kaganaat loodi kasaaride eeskujul Volga keskosas 830-ndate aastate lõpus. 885. aastaks olid Ida-Slaavi hõimud ühendatud ning hakkasid jõudu

koguma, varjutades 10-ks sajandiks juba ka kasaare. Samal ajal haarasid Skandinaavia rändkaupmehed ja piraadid, keda kasaarid 'varangideks' kutsusid, Kiievi-Venes võimu. Kasaaride jõukuse alus oli Volga jõel kaubanduse kontrollimine ning see viis nad russidega otsesesse konflikti. Nii lubasid kasaarid 915. aastal 500 russide laeva Volga deltast läbi Kaspia merre rannikuäärseid moslemi linna röövima tingimusel, et nad loovutavad Kasaaria kuningale pool oma saadavast sõjasaagist. Tagasipöördumisel aga tekkis kasaaride moslemitest väeosa ja russide vahel Itili all konflikt, puhkes kolmepäevane lahing, kus russe tapeti krooniku sõnul 30000, pääses vaid 5000 ning needki sattusid Volga ülemjooksul bulgaaride rünnaku alla. 930-ndate aastate lõpus toimus Schechteri kirja kohaselt Bütsantsi keisri Romanos I Lakapenose mahitusel russide kuninga Olegi rünnak kasaaride linna Samkarsh'i (ka Tamantarkhan, tänapäeva Temrjuk Tamani poolsaarel Vene Föderatsiooni Krasnodari krais) vastu. Oleg küll vallutas linna, kuid sai kasaaride vastuaktsiooni käigus lüüa ning pidi kasaaride survele 941. aastal Bütsantsi vastu minema, piirates Konstantinoopolit neli kuud. 960-ndatel tõusid Krimmi goodid kasaaride vastu üles ning said abi Kiievi-Vene suurvürsti Svjatoslavi (valitses 942–972) käest. Svjatoslav I vallutas kasaaride kindluslinna Sarkeli 965. aastal ja 967 Itil'i.

Pärast Kasaari kaganaadi nõrgenemist saavutasid turgi oguusi keelerühma kuulunud petšeneegid võimu Volgast lääne pool asuvate stepialade üle. 968. aastal piirasid nad Kiievit, kuid ei suutnud seda vallutada, 972. aastal tapsid petšeneegid Kiievi-Vene suurvürsti Svjatoslav I, kes pöördus tagasi sõjakäigult Bütsantsist. Kasaaria kagaan võttis vastu islami usu umbes aastatel 965–967, püüdes niiviisi saada Horezmilt toetust. Kiievi-Vene suurvürst Vladimir (valitses 980–1015) võttis 989. aastal vastu ristiusu ning abiellus Bütsantsi keiser Basileios II õe Annaga. Russide kontrolli alla läks Doni jõgi, bulgaarid haarasid enda kätte Volga-Kaspia kaubatee. Horezm kasaaridele abi ei andnud, vaid islamiseeris kasaaridest põgenikud. Mingil piiratud tasemel poliitilise sõltumatuse säilitasid kasaarid 1016. aastani. Viimane kasaaride kagaan Krimmis oli kristlasele viitava eesnimega Georgius Tzul. 1016. aastal Bütsantsi keiser Basileios II Bulgaroktonos (keiser 963–1025) otsustas peale Bulgaaria taasvallutamist taastada oma impeeriumi dominantse positsiooni Mustal merel ning Bütsantsi laevastiku

toel, koos slaavlaste ühendväega, vallutas kasaaridelt Krimmi ja kõrvaldas Tzuli võimult (Stathakopoulos 2016: 177; Brook 2006: 155). Mõned kasaroloogid on väitnud, et Kasaaride juudi kungriik võis mingis vormis säilida Samandaris kuni 1224. aasta mongolite vallutuseni või ka veel peale seda kuni 1239. aastani, kuid neid väiteid on dokumentide puudumise tõttu raske verifitseerida (Brook 2006: 156).

2. Kasaaride konversioon judaismi

2.1 Kasaaride kokkupuuted juutidega

Territooriumil, mis tänapäeval jääb põhiliselt Vene Föderatsiooni, Ukraina ja Valgevene piiridesse, asus varakeskajal kolm riiki: Kiievi-Vene Suurvürstiriik (ca 853–1240, ajalooallikates käibel varasema perioodi kohta ka nimi Russi Kaganaat), Volgal Bulgaari Emiraat (ca 800–1236) ja Kasaari Kaganaat (ca 650–965). Kõik kolm lähisriiki olid asutatud paganlike valitsejate poolt ja kõik kolm võtsid ligilähedaselt samal ajaperioodil omaks ühe kolmest erinevast abrahaamilikust religioonist: kasaarid judaismi, Kiievi-Vene kristluse (988/9), Volga bulgaarid islami (ca 920). Kõigil kolmel juhul võeti usuvahetuse otsus vastu riiki juhtiva eliidi poolt, eesmärgiga kehtestada monoteistlik riigiusk, uue poliitilise ideoloogia hädavajalik koostisosa ning uue kultuurilise identiteedi alus (Kovalev 2005: 220). Algselt on kasaaride, nagu paljude teistegi turgi ja mongoli rahvaste ning ungari hõimude religiooniks olnud tengrism (*tengri* – turgi keeles ‘taevas’, ka taevajumala nimi) (Brook 2006: 254). 8.–10. sajand oli stepivööndi rahvastele religiooni mõttes murranguline aeg. Praeguse Mongoolia aladele tekkis 7. sajandi alguses Uiguuri Kaganaat, mis sõdis edukalt Tangide ajastu Hiinaga ning muutus Sise-Aasia suurimaks sõjaliseks jõuks. 762.–763. aastal sai manilus Uiguuri riigis ametlikuks usundiks ning püsis sellisena 9. sajandi teise pooleni. Manilus ei keelustanud laenuprotsenti nagu teised usundid, seetõttu levis ta Siiditeel äriaga hõivatud seisuste, eeskätt sogdi kaupmeeste tegevusega. Budism oli turkide seas levima hakanud juba 6. sajandil, budistliku misjoni kõrgperiood oli 11.–12. sajandil, samaaegselt kui turkide hulgas hakkas valdama islami usk (Udam 2011: 36). Kasaaride kagaan võttis korraks vastu islami usu aastal 737, mis aga toimus peale seda, kui kasaarid olid teise araabia-kasaari sõja (722–737) käigus lüüa saanud ning kagaan oli seda sunnitud alistumise märgiks tegema (Gibadtinov 2016: 18). Kagaan ütles peatselt oma vaenlaste usust lahti, küll levis islam mõningal määral ta alamate seas (Artamonov 2002: 272).

Juudi kogukonnad eksisteerisid Ida-Euroopas ammu enne Kasaaride Kaganaadi loomist. On leitud Rooma Impeeriumi aegseid arheoloogilisi tõendeid juutidest Balkanil, Kaukasuse regioonis, Gruusias, Musta mere põhjarannikul ja teistelgi

aladel. Kõige tähelepanuväärsemad juudi antiikaja asundused Ida-Euroopas olid Krimmi ja Tamani poolsaartel hellenistliku Bosporose kuningriigi territooriumil. Tuhanded juudid Egiptusest, Judeast, Süüriast ja Väike-Aasiast asusid elama Krimmi linnadesse nagu Pantikapaion (nüüd Kertš) ja Theodosia (nüüd Feodossia) ja paljudesse teistesse Musta mere äärsetesse linnadesse ja asulatesse tänapäeva Odessa ja Krasnodari rajoonis paikneva Anapa (Gorgippa) vahel. Paljud teadlased on seisukohal, et juudi kogukonnad ja asundused säilisid Musta mere piirkonnas kuni kasaaride riigi tekkeni ning need antiikajal Krimmi ja Kaukasusse välja rännanud juudi asunike järglased sattusid kasaaridega otsekontakti ja mõjutasid kasaare juudi usku astumisel (Brook 2006: 90). Kasaaride konversioonist rääkides on üks põhiküsimusi – kas judaismi vastuvõtt oli läbimõeldud ja teadlik poliitiline otsus, iseseisev kolmas tee valikus kahe vaenutseva poole – kristliku Bütsantsi ja islami Kalifaadi vahel – või asjaolude juhuslik kokkusattumus.

2.2 Kasaaride konversiooni aeg ja protsess

Hoolimata kasaaride eelpooltoodud sidemetest Konstantinoopoliga, ei maini oma teostes ükski Bütsantsi autor, ei ajaloolane Theophanes (surnud 818) ega ka õpetatud keiser Konstantinos VII Porphyrogenetos (905–959), Kasaaride kuningriigi pöördumist judaismi (Pritsak 1978: 267). Konstantinos (827/8–869), kellest sai slaavlaste apostel ja kes on tuntud oma munganime Kyrillose järgi, võttis ette misjoni Kasaari kagaani õukonda üheksanda sajandi keskpaiku (Stathakopoulos 2016: 164). 860. aastal disputeeris ta seal usu üle ja ristis, kuid tema eluloos pole ühtegi märget judaismi praktiseerimisest Kasaarias. D. Shapira toob seoseid Kyrillose luhtunud missiooni ja umbes sajand (726–787, 814–842) Bütsantsi usuelu ning riiklust raputanud ikonoduulide-ikonoklastide vastuolu vahele. Ta arvab nimelt, et Kyrillose eluloosse ei saadud kuidagi kirja panna ega põhjendada kasaaride ikonoklastilisele judaismile allajäämist ajal, mil ikoonide austamine ja ortodoksia olid Bütsantsis taastatud (Shapira 2008: 124). Esimene kirjalik teade kasaaride pöördumisest judaismi pärineb 864. aastast Akvitaania Druthmari Matteuse 24:14 kommentaarist ning kuna selle kirjutamise aeg on täpselt fikseeritud, pidi kasaaride konversioon toimuma enne aastat 864 (Pritsak 1978: 272). Esimesed moslemitest kirjameeste teated sellest, et kasaaride valitseja

kuulus juudiusku, pärinevad Pärsia geograafidelt kümnenda sajandi esimesest poolest – Ibn al-Faqih ca 903 ja Ibn Ruste ca 912. Islami geograaf al-Mas’udi (surnud 956) teatab, et kasaarid võtsid vastu judaismi Abbassiidide kaliifi Harun ar-Rašidi (786–809) valitsemise ajal (Kovalev 2005: 223).

Toonastes judaismi keskustes, Palestiinas, Iraagis ja Konstantinoopolis tegutsenud kirjatundjad ei ole jäädvustanud või pidanud vajalikuks ära märkida kasaaride konversiooni. Kümnenda sajandi nii rabiinlikud kui karaiimide allikad käsitlevad kasaare ainult konkreetsete asjadega seoses, ilma mingi vihjeta nende usule. Nii mainib Babüloonia juutide juht ja tollase perioodi üks suuremaid õpetlasi Sa’adia Gaon (882–942) oma kirjutistes kasaare küll mitmel korral, kuid ei tee juttu nende religioonist. Sa’adja kaasaegne, karaiimi ajaloolane ja jurist Jakob al-Qirqisani (*qirqisani* võis tähistada kasaaride võimu all elanud Põhja-Kaukaasia tšerkesse, tänapäeva adõgeesid ja kabarde) Iraagist (suri 940) mainib oma teoses “Kitāb al-Riyad wal-Hada’iq” Genesis 9: 27 eksegeesis korraks ka kasaare ‘kes võtsid vastu judaismi’. 10. ja 11. sajandi karaiimide kirjamehed nimetasid kasaare põlastavalt *mamzer* – ‘rikutud, väärastunud, segavereline, mittepuhas jms’. Nii defineerib Jeruusalemma tuntuim karaiimist piiblikommentaator Yefet ben Ali al-Basri (fl 950–980) sõna *mamzer* – “kasaarid, kellest said juudid eksilis”. Nimelt tegid karaiimid väga teravalt vahet kahel judaismi pöördunute grupil: neid, kes konverteerusid enne Nebukadnetsar II Jeruusalemma vallutust (587 eKr), peeti täieõiguslikeks ja auväärseteks koguduse liikmeteks; need aga, kes võtsid judaismi vastu peale seda, kui juudid olid juba hajutatud, olid parimal juhul väga kahtlase staatusega. ‘Segavereliste’ hulka kuulusid näiteks ka ammoniidid ja moabiidid jpt. 19. sajandil mõned karaiimide õpetlased, eeskätt Abraham Firkovich (1786–1874) Lutskist, löid müüdi karaiimide kasaari algupärast, mida 10. ja 11. sajandi karaiimid oleksid kindlalt eitanud ja hukka mõistnud (Pritsak 1978: 268–269).

Kaasaja rabiinlik judaism idealiseerib kasaare ja nende judaismi pöördumist. See hoiak võlgneb suuresti tänu Jehuda Halevi’le (sündinud 1075 või K. Kasemaa järgi ka 1080 (Halevi 2004: 268) – 1141), kuna ta oli esimene, kes käsitles kasaaride judaismi vastuvõtmist kui juudi ajaloo üht keskset sündmust. Halevi

1140 valminud teos: “Alandatud religiooni kaitse tõendamise ja põhjendamise raamat”, mis on tuntuks saanud nime all “Kuzari”, on kirjutatud keskaja araabia keeles heebrea tähtedega platonliku dialoogi vormis juudi õpetlase ning kasaaride kuninga vahel, kaitstes tõelist religiooni filosoofide, teiseusuliste ning juudiusu sektide eest (Halevi 2004: 271). See teos on omalaadne juudi vastus aristotelliku filosoofia poolt esitatud väljakutsele ja judaismi religioosse ülimuslikkuse kehtestamine. Kirjutatud juudi messianismi ja apokalüptiliste ootuste taassünni ajastul, tegi Halevi proselüüdist kasaari kuninga oma dialoogide keskseks kangelaseks ning muutis kasaaride konversiooni judaismi ajaloo marginaalsest juhtumist juudi ajaloo suursündmuseks (Pritsak 1978: 270). Halevi “Kurzari” raamatule lisaks on teada veel kolm eepilise jutustuse laadis kirjeldust kasaaride pöördumisest, kaks neist on meieni jõudnud heebrea, kolmas araabia keeles. Kaks heebreakeelset lugu peavad olema kirjutatud enne 12. sajandi algust, sest aastatel 1090–1105 Barcelona rabi J(eh)uda ben Barzillai al-Bargeloni (*‘ha-Nasi’*) viitab neile oma sabbatit ja juudi kalendri pühasid puudutavas töös “Sefer ha-’ittim”. Üks heebrea jutustus sisaldab Córdoba Omaijaadide kaliifi Abd ar-Rahman III juudist välisasjade sekretäri Hasdai ibn Shaprut’i (ca 915–970) kirja kasaaride kuningas Josefile ja kaks omavahel vähe erinevat versiooni Josefi vastusest. Esimene, lühem kiri, trükiti ära 1577. aastal, teine, pikem versioon aastal 1879 (Zuckerman 1995: 238). Nende kirjade autentsus on tänaseni vaieldav, kuid see pole ka peamine, sest tegu on eepiliste jutustustega, mitte ametliku ülevaatega toimunust. Selle jutustuse põhielemendid on järgmised:

- 1) ingel ilmub unes kuningas (*beg* mitte kagaan) Bulan’ile, kellest saab esimene konvertiit;
- 2) usuvahetusel oli kaks etappi;
- 3) esimene etapp oli seotud (ingli järgneval ilmumisel Bulan’ile lubatud) kasaaride võiduga araablaste üle Ardabīl’i all Aserbaidžaanis (asub tänapäeva Iraanis), mis Araabia allikate järgi toimus aastal 730/31 (Pritsak 1978: 274–275).

See kronoloogia haakub Halevi “Kurzaris” tooduga, mis kirjutatud aastail 1130–1140 väidab, et kasaaride kuningas pöördus judaismi umbes nelisada aastat tagasi (Halevi 2004: 13). Kuid see oli Kasaari kuninga Bulani isiklik konversioon, millele võis eelneada eri religioonide esindajate vaheline disputatsioon, analoogselt tolle ajajärgu teistele kuninglikele usuvahetustele (näiteks lugu Russi printsi Vladimiri ristiusu vastuvõtmisest Kiievis aastal 988).

Omeljan Pritsak, üritades omavahel lepitada eri araabia kroonikates erinevaid kasaaride konversiooni daatumeid, kujutab kasaaride pöördumist judaismi mitmeastmelise protsessina: kõigepealt võttis 730–740 isikliku pöördumisena judaismi vastu kuningas (*beg*) Būlān (turgi keeles ‘pöder’). Ta poeg, kuningas Obadja (kuningas Josefi eellane), tegi oma juudi usu avalikuks ca aastal 800 ning kuningas Josefi vastuskirja järgi viis sisse rea judaismist tulenevaid õiguslikke reforme, ehitas sünagooge ja õppeasutusi ning kutsus sinna ‘tarku mehi’ Iisraelist õpetama Talmudit, Mišnad ja liturgiat (Dunlop 2007b: 365). Ilmselt just teda pidas al-Mas’udi silmas kui kirjutab, et kasaari kuningas astus judaismi kaliifi Harun ar-Rašidi valitsusajal (Dunlop 2007b: 365). Kagaani roll muutus riigis sekundaarseks ajavahemikul 833–843 ja ta aktsepteeris judaismi, ilmselt valitseva kuninga surve all, aastal 843 (Pritsak 1978: 278). O. Pritsak seostab kasaaride ülestõusu 830-ndatel aastatel Kasaari *bek*’i judaismi toetamisega kui kagaan Khan-tuvan ehk Dyggvi oli sellele vastu. Kasaarid, üks kasaaride hõim, asusid kagaani poolele, kuid jäid kodusõjas kaotajaks, nad liitusid madjaritega ja rändasid tänapäeva Ungari territooriumile. Kagaan pidi judaistist *bek*’i eest põgenema Rostovisse, kus ta abiellus linna valitsenud Uppsala kandist pärit Balti mere mõjukaima skandinaavia klanni Ynglinga soost neiuga ning aastal 839. asutati kasaari-varjaagi valitsejatega Russi Kaganaat (Pritsak 1977: 267–268; Brook 2006: 121–122).

Kairo kirja probleem. Kairo sünagoogi keldris mahakantud raamatute panipaigas (*geniza*) asunud kümnete tuhandete käsikirjade seast leidis talmudist Solomon Schechter 1898. aastal ühe anonüümse heebreakeelse kirja, mille ta avaldas 1912. aastal ja mille originaal asub tänapäeval Cambridge’is. See kirjeldab russide kagaan Helgi/Olegi (8.–11. sajandil kandis kasaaride eeskujul russide riigi

ehk Russi Kaganaadi juht tiitlit 'kagaan') sõjakäiku Bütsantsi territooriumile, mis on üksikasjades sarnane ajaloost tuntud 941. aasta omaga. Kirjutaja esitleb end kui kasaaride kuninga Josefi alamat ja sõjakäigu kaasaegset. Kuid kuna kogu Vana-Vene ajaloo aluseks olev väidetavalt 1113. aastal algselt kirjapandud Nestori kroonikas ("Jutustus möödunud aegadest") toodud kronoloogia järgi oli Oleg olnud 941. aastaks surnud juba pea 30 aastat, siis on peetud kogu Kairo kirja kas võltsinguks või on selle olemasolu ignoreeritud. Pariisi EPHE Bütsantsi uuringute professor C. Zuckerman (sündinud 1957) peab Kairo kirja autentseks ning sellele toetudes teeb ettepaneku vaadata ümber kogu senine teadaolev Vana-Vene kronoloogia. Nii näiteks Igori valitsusaeg oleks 941–945, mitte traditsiooniline 912–945. Keskmiselt on lõtk kirjas toodud ja praeguste Vene ajaloo periodiseeringute vahel 40 aastat. Kasaaride poolt judaismi vastuvõtmise paigutab ta üheksandasse, mitte kaheksandasse sajandisse. C. Zuckerman väidab, et esimesed tõendid kasaaride judaismist pärinevad alles aastast 864 ning kui vendadest Bütsantsi misjonärid Kyrillos ja Methodios 860. aastal Kasaariasse jõudsid, kohtusid ja debateerisid nad inimestega, kes polnud veel judaismi pöördunud. Zuckermani seisukoht on, et "Kuningas Josefi vastuses Hasdai ibn Shaprutile" mainitud religioosne disputatsioon toimus 861. aastal, selles osales Bütsantsist saadetud, hilisem kristlik pühak Kyrillos, kuningas Bulan valitses 860-ndatel, mitte 740, et kasaaride kuningadünastia konversiooni protsess oli ühe-, mitte kahe- või kolmeetapiline ning juudiusku kasaari kuningate valitsemisaeg oli veidi rohkem kui sajand: 861–965 (Zuckerman 1995).

Zuckerman avaldas oma väga põhjaliku käsitluse juba 22 aastat tagasi, kuid keegi pole veel sellepärast hakanud Vene või Bütsantsi ajaloo senist kokkuleppelist kronoloogiat muutma. Enamik uurijaid nõustub väitega, et Bütsantsi-Kasaaria suhete halvenemine on otseselt seotud kasaaride judaismi pöördumisega, 8. sajandi Bütsantsi usaldusväärsest liitlasest oli seetõttu 9. sajandi lõpul ja 10. sajandil saanud nende kõige suurem vastane ning Bütsants otsustas sõlmida liidu russidega. Kasaaride ja juutide ajaloole pühendunud Kevin Alan Brook küll nõustub Zuckermaniga, et pöördumine toimus üheksandal sajandil, kuid toob selle varasemaks – 830-ndate teise poole. Selle üks põhjendus on „Moosese münt“, mille olemasolu Zuckermann oma hüpoteesi koostades üldse arvesse ei võtnud.

“Moosese mündi” kaasus. 629. aastal, peale Araabia teise kodusõja lõppu, oli kaliif Abd-al-Malik esimene islamiriigi valitseja, kes andis välja münte, mida ehtis usulise sisuga pealiskiri – šahaada ehk islami usutunnistus: „Ei ole jumalust peale Jumala ja Muhamed on tema sõnumitooja” (Stathakopoulos 2016: 123). Pikka aega olid kasaroloogid püüdnud välja selgitada, kas ka kasaarid vermisid omi münte. Tänapäevaks on teadlaskond jõudnud suuresti üksmeelele selles, et nn Moosese dirhamid, kus islami usuvormelis on Muhamed asendatud Moosese nimega, kandes kirjet “Mooses on Jumala sõnumitooja/prohvet” (*Mūsā rasūl Allāh*), on kasaari päritoluga. Tähelepanuväärne on Moosese mündi puhul asjaolu, et esimene selline leiti 1915. aastal ardeleiu hulgas Eestist ning jäi alguses tähelepanuta, kuni sarnaseid münte leiti ka Ojamaalt Rootsis, kokku on tänapäevaks leitud 5 Moosese münti neljast eri ardeleiust. Arvatakse, et kasaarid hakkasid Araabia dirhamite eeskujul oma raha emiteerima üheksanda sajandi teisel veerandil ning see seostub 820-ndatel aastatel vähenenud islami müntide juurdevooluga Kasaarias. Hõbemüntide defitsiit omakorda piiras kasaaride kauplemist põhjarahvastega ning sundis neid omi münte vermitsama. Esihõbedad mündid olid koopiad Araabia dirhamitest, mis olid oma kindla ja kvaliteetse hõbedasisalduse tõttu toona käibel üldtunnustatud valuutana. Kasaari imitatsioonimüntidel olid paljud araabia sõnad keerulise kufi kalligraafia tõttu kirjavigadega. Kuid kuna nii kaal kui hõbedasisaldus vastasid Araabia dirhamite standardile, võis arvata, et kasaari hõbemündid täitsid oma ülesande ja mitteaablased neil vahet ei teinud (Kovalev 2005: 229).

Minnesota Ülikooli Vene, Euraasia ja Keskaja majandusajaloo professor Roman Kovalev lähtub 837/838. aastasse dateeritud nn “Moosese mündist” ning peab just seda aastat tõenäoliseks judaismi ametliku konversiooni ajaks. Juudi temaatikaga müntide väljaandmine on esimene teadaolev judaismi keiserlik heakskiit Kasaarias, see sümboliseeris Kasaaria poliitilist sõltumatust ja deklareeris selgelt eristuvat usulist orientatsiooni oma võimsatest ja sõjakatest naabritest: kristlikust Bütsantsi Impeeriumist ja Islami Kalifaadist (Kovalev 2005: 237). 838. aastal lasi Kasaari Kaganaat käibele kokku kolm uut münti, eelpooltoodud “Moosese mündile” lisaks dirhami pealiskirjaga *Ard al-Khazar* (Kasaaride maa), mida tänapäevaks on leitud 9. sajandist pärinevatest erinevatest peitaarettest kokku 84

eksemplari. Kolmandal mündil on kujutatud turgi ruunimärki *tamgha* (10. sajandil Rjurikute valitsejasoo poolt kasaaride eeskujul samuti müntidel kasutusele võetud sümbol, mida tänapäeval võib stiliseeritud kujul muuhulgas näha Ukraina vapil ja varasemal Leedu Vabariigi vapil Gediminase tornide nime all, kui ka krimmitatarlaste lipul), mille tähendust on kõige paremini avanud oma uurimustes O. Pritsak, kes peab seda kasaaride kuningliku perekonna sümboliks. Seega 837/838. aastal otsustati minna Araabia dirhamide järeletegemiselt üle oma kujunduse ja sõnumiga müntidele, kuigi dirhamide kujundus jäi üldjoontes sarnaseks Kalifaadi omadega. Midagi tähtsat pidi just sel aastal juhtuma, et otsustati vermida juudi, kasaari ja turgi identiteeti rõhutavat raha. Iseloomulik on ka Moosese nime kasutamine, keda pidasid prohvetiks kõik kolm abrahamlikku religiooni.

2.3 Kasaari diasporaa

Peale Kasaari Kaganaadi olemasolu lakkamist on Ida-Euroopa ja Aasia täis vihjeid kasaaride jätkuvast kohalolust. Kasaarid asustusid ümber Ungarisse, Transilvaaniasse, Ukrainasse, Bulgaariasse, Leetu, Lõuna-Venemaale, Põhja-Kaukasusse, Aserbaidžaanis, Bütsantsi Impeeriumisse, aga ka Hispaaniasse, Egiptusesse, Lähis-Itta. Mõned väljarännanud kasaarid liitusid nende riikides olevate juudi kogukondadega, osa sulandus kristlaste ja moslemite hulka.

Eestlastel teadaolevas ajaloos pole kasaaridega otseseid kokkupuuteid olnud, kuid meie hõimurahvastel küll. 8. sajandil olid lõunapoolsed marilased rohtlas elunevate kasaaride ülemvõimu all, kasaaride etnonüümist *tsarmis* tuletasid venelased oma nime marilaste kohta – *tšeremis* (Taagepera 2000: 223–224). Ka ersalasi mainitakse kasaari kuningas Josefi kirjas (kasaaride maksualustena on mainitud kolme soomeugri rahvast: *ar, ves, tsarmis* – Pritsak 1978: 265). 8. sajandil olid mokšad ja ersad kasaaridele allutatud (Taagepera 2000: 172). Ugrikeelsete madjarite ajalugu on Kasaaria riigi tekke ja tõusuga otseselt seotud. Nimelt 6. sajandi kliimavõnke järel, mis muutis Uuralite põllumajandusvööndi taigaks, muutus osa obiugrilasi nomaadseteks kalur-küttideks, kellest kujunesid handid ja mansid, teised ugrilased aga nomadiseerusid stepis ning vastasid kliimamuutusele lõuna poole liikumisega. Kasaaride mõjusfääris, pidevais

kokkupõrkeis teiste stepirahvaste, eeskätt turgi petšeneegidega, suundusid madjarid üha kaugemale läände, kuni 895. aastal jõuti Árpád'i juhtimisel Doonau madalikule ja sulandades endasse Karl Suure poolt ca 800. aastal hävitatud turgikeelsed avarid, aga samuti mitmed kohapealsed germaani ja slaavi hõimud, moodustusid ungarlaste esivanemad (Taagepera 2000: 64). 800. aasta paiku üks kasaaride hõim – kabaarid – sai madjarite hulgas juhtivaks jõuks. Sidemed madjarite-ungarlaste ja kasaaride vahel jäid püsima ning 950. aasta paiku kutsusid ungarlased mõned kasaaride (ilmselt juudiusulised) rahvarühmad Ungarisse elama. Ungari kuningas István I võttis ristiusu katoliku vormi vastu 1001. aastal. 14. sajandil loeti paljusid Ungari juute ikka veel kasaarideks (Taagepera 200: 101, Keys 2002: 135).

Kõige suuremad ajaloolised sidemed kasaaridega on ungarlastel ning seetõttu on mõistetav, miks Ungaris on kasaroloogia mahukas ja osa rahvusteadustest. Kabaaridest oli juba juttu, kuid ilmselt tuli kasaare Ungari kuningriiki lisaks ka 10. sajandil, ehk hiljemgi. Ungari kasaaride edasine saatus on suurte vaidluste ja erimeelsuste objektiks. Osad teadlased arvavad, et kabaarid ja kasaarid hülgasid judaismi, pöördusid kristlusesse ja võtsid kasutusele madjari keele. Tänapäeva ungarlased on selle vaatenurga järgi madjarite ning kasaaride sulam. Hilisemad Ungari juudid on keskajal Kesk-Euroopast sisserännanud ning kandsid heebrea ja saksa nimesid. Alternatiivne vaade on, mida jagab näiteks kaasaja kasaroloogia üks suurimaid autoriteete Douglas M. Dunlop, et kasaarid jäid mitmete sajandite jooksul Ungaris judaistideks ja toob selle kinnituseks paavstliku otsuse 1346. aastast, mis keelas Ungari katoliiklastel kasaaridega segaabielluse astuda. Kuigi ka mõned tänapäeva juutidest uurijad usuvad, et kaasaja Ungari aškenazi juudid pärinevad semiitidest Saksa juutide ja turgi kasaaride segunemisest 13–14. sajandil, millele 16. sajandil lisandusid Itaalia kaudu Ungarisse tulnud, inkvisitsiooni eest põgenenud sefaradi immigrandid Hispaaniast, puuduvad sellest siiski kindlad tõendid (Brook 2006: 168).

Rumeenias on kasaaridest hulk koha- ja rahvapärismi, eeskätt Szekely piirkonna inimeste kabaari päritolu kohta ning legende juudi sõdalastest Moldovas ja Valahhias. Valgevenes seostatakse kasaaridega sealset klaasitööstuse rajamist 10.

sajandil. Peter Goldeni seisukoha alusel „judaiseerunud kasaaridest moodustusid slaavi keeli kõnelejad Kiievi-Vene juudi kogukonnad, kes lõppeks absorbeeriti jidiši keelt kõnelevate Kesk-Euroopa ja Poola juutide poolt” (Golden 1992: 243–244). „Encyclopaedia Judaica’s“ on kirjas toimetuse ametlik seisukoht kasaaride saatuse osas pärast Kaganaadi langust (millele küll pole „Kasaaride“ sissekande autor D. Dunlop alla kirjutanud) järgmine: „Nii mägijuudid kui karatšaid näivad olevat seotud Kaukasuse regiooni kasaaridega. On võimalik, et kasaari juute oli Krimmis, mis kuni keskaja lõpuni oli Itaalias tuntud Gazaria nime all. Türgi keelt kõnelevad karaiimid Krimmis, Poolas ja mujal on kinnitanud enda seotust kasaaridega, mis on leidnud kinnitust folkloori ja antropoloogia uurimismeetodite kaudu, samuti lingvistiliselt. On märkimisväärne hulk tõendusmaterjali, mis kinnitavad kasaaride järglaste jätkuvat kohalolu Euroopas“ (Encyclopaedia Judaica, Vol 12, 2007: 114).

Käesoleva töö maht ei võimalda kajastada teadlaste arvamusi ning seisukohti kasaaride judaismi konversiooni sügavuse ja ulatuse osas. Arvamusi on seinast seinast: et judaism piirnes väikese osaga aristokraatiast ja ülejäänud rahvas harrastas tengrismi, kuni selleni, et peale aristokraatia poolt judaismi vastuvõtmist tegid seda ka tavainimesed. See teema on kasaroloogide konverentsidel jätkuvalt aktuaalne ning kuna põhilisteks allikateks olevad araabia ja pärsia tekstid on selles osas üksteisele vastukäivad, on ka nende põhjal tehtavad järeldused kardinaalselt erinevad. Peavoolu kasaroloogide seisukoht on, et rahva poolt laiem judaismi vastuvõtmine toimus kuningas Obadja valitsemisajal 930-ndatel aastatel (Brook 2006: 110).

3. Revisionistlik seisukoht kasaaride konversiooni osas

Lisaks ägedale kriitikale järgnevalt käsitlemist leidva Eran Elhaiki geeniuringu tulemuste suhtes, avaldas Heebrea Ülikooli Ida-Euroopa juutluse uurimise professor Shaul Stampfer (sünd 1948) 2013. aastal väga põhjaliku käsitluse, milles ta olemasolevaid materjale analüüsid jõeab seisukohale, et kasaaride pöördumist judaismi tegelikult toimunud pole või vähemalt, et olemasolevate ajalooallikate alusel seda järeldada pole võimalik. Lugu kasaaride kuninga juutlusest on tema arvates ilma mingi faktilise aluseta legend. Heebrea allikad on pseudepigraafilised, araabia omad aga kirjutatud kuulujutud ning mingid teisi tõsiseltvõetavaid allikaid polegi. Stampferi meelest tuleks seetõttu ümber kirjutada paljud senikäibivad seisukohad juudi, vene ja kasaari ajaloos, kuna mingit juudi mõju Vana-Vene riigile ja etnosele pole olnud (Stampfer 2013: 38). Järgnevalt lühiülevaade Stampferi argumentidest:

1) Keskajal ringles palju populaarseid fantastilisi jutte ja legende kümnest kadunud juudi hõimust, preester Johannese kuningriigist, Gogi ja Magogi lõunasse tungimise vältimiseks Aleksander Suure poolt Kaukasusse ehitatud müürist ja Kaspia väravatest, koerakoonlastest, amatsoonidest jne. Väljaspool Iisraeli kunagi olemas olnud müütilised juudi kuningriigid olid rahvafolkloori üks liikidest. Nii ringles keskaja Austrias lugu kunagi Doonaul asunud juudi kuningriigist Judeisapta, mille roomlased olid 384. aastal vallutanud. Sarnase folkloori hulka arvab Stampfer kuuluvat ka kasaaride konversiooni judaismi.

2) Stampfer ei eita, et keskajal võis Kasaarias elada juute, kuid ta väidab, et pole piisavalt tõendeid sellest, et kasaaride valitsejad või tähelepanuväärne osa elanikkonnast olid juudi usku (Stampfer 2013: 45). Ta peab ülimalt ebatõenäoliseks võimalust, et kasaaride judaism võis sarnaneda antiikaja 'jumalakartlikega' või et nad võisid pöörduda karaiimlikku judaismi, kuna karaiimid reeglina ei võta vastu konvertiite. See Stampferi seisukoht on vastuolus näiteks Lev Gumiljovi omaga, kes seostab karaiimi rahva tekkimist ja varasemat ajalugu otseselt Kasaari Kaganaadiga: karaiimid kujunenud Gumiljovi järgi välja 8.–10. sajandil Kasaari Kaganaadi äärealadel (põhiliselt Krimmis) juudi meeste ja kasaari rahvusest naiste abieludest sündinud lastest.

Judaismi seaduste kohaselt ei loetud neid juutideks, kuna juut on ainult see, kelle ema on juudi rahvusest. Samuti ei olnud neil lubatud Talmudit õppida ning see tingiski judaismi mittetalmudliku vormi tekkimise (Gumiljov 1993: 132).

3) Kes võisid olla need, kes kasaare judaismi pöörasid? Kasaariale lähim juudi usukool ješiva 9–10. sajandil asus tänapäeva Iraagis, kuid sealt pole teada ühtegi rabi, kes oleks läinud Kasaariasse misjonitööd tegema või õpetust jagama. Turgi või slaavi hõimude massikonversioon oleks nõudnud Stampferi arvates õppinud läbiviijaid. Vastupidiselt Stampferile arvab O.Pritsak aga, et stepi sõdalashõimude usuvahetus ei oleks saanudki toimuda treenitud religioonijutlustajate kaudu, kuna nende õpetus ja ideoloogia oleks olnud kohalikele rahvastele täielikult võõras ja arusaamatu. Nii nagu uiguuride pöördumine manilusse 763. aastal ja Turkestanis islami vastuvõtt aastal 900, toimus tema arvates ka kasaaride judaismi pöördumine sealt läbirännanud kaupmeeste kaudu, antud juhul erilise juudi kaupmeestest vennaskonna radaniitide läbi, ning seepärast pole usukeskustes sellest teateid säilinud. Kaupmehed olid oma ameti tõttu kursis eri rahvaste keelte ja kommetega ning suutsid proselütiseerida omi uskumusi, presenteerides neid rahvalikult arusaadavas vormis (Pritsak 1978: 280).

4) Miks pidid aga kasaarid rahvana või nende juhid üldse tahtma pöörduda judaismi? Stampfer peab tühjaks spekulatsiooniks mõnede ajaloolaste väidet, et sellega sooviti taandada end kristluse ja islami vahelisest konfliktist. Islami usk oli tol ajahetkel võidu sümbol ning judaismi aktsepteerimine oli mitte neutraalne, vaid väga problemaatiline samm, sest kristlaste jaoks olid juudid Kristuse ristilööjad, moslemitele esimesed, kes hülgasid Muhamedi. Kui kagaan tõesti võttis vastu judaismi, siis selle sammuga ta just loobus neutraalsusest – ta hülgas nii kristliku Bütsantsi kui loobus islamimaailma võimalikust toetusest, samuti võõrandas ta end oma tengristlikust rahvast.

5) Kasaaride konversiooni kirjalike allikate osas peab Stampfer kuningas Josefi vastuskirja Omaijaadide kaliifi Abd ar-Rahman III juudist välisasjade sekretäri Hasdai ibn Shaprut'ile mitteautentseks. Josefi kirjas pole mainitud ühegi juudi õpetlase nime, keda oleks võimalik ajaliselt identifitseerida, pole ka lahti kirjutatud, kuidas see sõjakas stepirahvas sai praktikas järgida juudi seadusi. Kiri

ise on kirjutatud liiga heas kirjanduslikus heebrea keeles, et seda saanuks teha emakeelena turgi keelt kõnelnu ning täis arabisme, seega pidanuks kirja kirjutaja olema araabia keelt emakeelena kõnelnud ja heebrea keelt sügavuti tundev sekretär. Kui sellised sõnameistrid Kasaarias olemas olid, siis miks pole peale selle kirja midagi muud kuskil säilinud või olemas mingit vihjet juudi õpetlaste olemasolule Kasaarias, küsib Stampfer. Kirjas kirjeldatud kasaaride riigi piirid on antud ebatäpselt, pole mainitud ühtegi suuremat linna ja teadmised sarnanevad keskaja Krimmi kaupmehe omale, kuna kirja Krimmi puudutav osa on ebaproportsionaalselt suur ja geograafiliselt informatsioonilt detailne. Kui kiri ei pärine Kasaariast, siis ei saa see olla ka tõend kasaaride konversioonist (Stampfer 2013: 9). Stampfer analüüsib oma artiklis ka teisi keskaegseid kirjalikke teateid, kus mainitakse kasaaride konversiooni judaismi ning seab need kõik järjest kahtluse alla.

On tõsi, et keskajal oli selline loominguiline lähenemine ajalooliste dokumentide tekitamise küllalt levinud, tuntuim taolistest juhtumitest on Lorenzo Valla poolt 15. sajandil avastatud võltsing neljandasse sajandisse dateeritud *Donatio Constantini* üriku osas, mis tõenäoliselt valmis nelisada aastat hiljem kirjal märgitust. Ka O. Pritsaki arvates on kuningas Josefi kiri pigem apokrüüfiline eepiline jutustus ja mitte ametlik kuninglik dokument, kirjutatud Hispaanias ajavahemikul 1070–1080 (Pritsak 1978: 272).

6) „Moosese münti” peab Stampfer Kasaaria kuninga õukonnas teeninud võimaliku juudi mündimeistri omaloominguks Araabia dirhamite imiteerimisel. Ka kristlikud dirhamite järeletegijad mujal olevat poetanud müntidele salajasi kristlikke sümboleid, et mitte kirjutada sinna muutmata kujul sisse islami usutunnistust. On teada vaid üks emissioon Moosese nimega münte, järelikut hiljem pöörduti Muhamedi nime juurde tagasi, võib olla araabia kaupmeestelt negatiivse tagasideme tõttu. Kui see oleks olnud ideoloogilise või religioosse tähtsusega, siis seda poleks tehtud (Stampfer 2013: 32).

7) Kasaaride võimu all olnud alaanid, tänapäevaste osseetide esiisad, võtsid Bütsantsist vastu kristluse 10. sajandi esimesel poolel. Stampferi arvates – kui kasaarid oleksid olnud juudi usku, poleks nad lasknud sellel sündida, vaid

julgustanud alaane aktsepteerima judaismi. Bulgaarid võtsid kasaaride võimu all olles 922. aastal vastu islami, millisel puhul judaistist kagaani religioosne tolerant oleks olnud oma aja kohta märkimisväärne (Stampfer 2013: 33).

8) Stampfer toob oma artikli peatükis „Allikate vaikimine” välja ka minu töös eelpoolmainitud probleemi, et väga paljud toonased, eriti Bütsantsi allikad, ei maini kasaaride konversiooni judaismi. Gruusia ja Armeenia allikates puuduvad üldse igasugused märkused kasaaride judaismi kohta. Kirjandus seldžukkide ajaloo kohta, eeskätt teise seldžuki sultani Alp Arslani (1029–1072) ajal kirjutatud „Maliknama” („Kuningate raamat”), ei tee samuti juttu kasaaride judaismist, kuigi dünastia rajaja Seljuk (surnud 1038) olevat selle järgi teeninud Kasaaria õukonnas (Stampfer 2013: 29). Lõviosa islami ajalooallikaid, mis käsitlevad ka kasaare või Araabia-Kasaari sõdu, ei maini kasaaride judaistlikku religiooni, mis oleks olnud kindlasti märkimist väärt. Stampfer väidab, et nendes islami kirjameeste allikates, kus mainitakse kasaaride judaismi, oli see keskaja moslemite jaoks kui kinnitus nende vaenlase barbaarsusest, julmusest ja kultuuritusest. Barbarid pididki käituma ootamatul viisil ja juudiks nimetamine oli islami maailmas solvang (Stampfer 2013: 34). Stampferi antud väite toetuseks võin tuua kinnitusi, et selline oma vastase halvustamine mingi ajaloost ebameeldiva rahva nime neile ülekandmise teel polnud keskajal haruldane ka kristlikus kultuuriruumis: nii sai Euroopas terminist 'saratseen', mis algselt tähistas ju Lähis-Ida moslemeid, 14. sajandiks üldtermin paganate tähistamiseks ning selle kasutamine oli hea võimalus anda näiteks Saksa Ordu Preisimaalt lähtunud ristsõjakäikudes Leedu Suurhertsogiriigi vastu neljateistkümnendal ja viieteistkümnendal sajandil võrdne väärtus Pühal Maal peetutega ning samas mustata oma leedulastest vastaseid, isegi siis, kui need olid paganlusest juba loobunud (Murray 2010: 413). Ja üks inglasedki kutsunud veel esimese maailmasõja aegu sakslasi halvustavalt hunnideks.

4. Aškenazi juutide päritolu geneetilised uuringud

Viimaste aastate jooksul on mitmed geeniteadlaste töögrupid üle maailma püüdnud välja selgitada juutide päritolu ning põlvnemisega seotud küsimusi. 2010. aasta American Journal of Human Genetics juuni numbris publitseeris rahvusvaheline geeniteadlaste töögrupp oma tulemused juutide geneetilise päritolu uuringu osas (Atzmon et al. 2010). Sissejuhatuses märgib autorite kollektiiv tõestatud teaduslike eeldustena, et juudid kui rahvuslik ja religioosne grupp on pärit Lähis-Idast teisest aastatuhandest eKr ning on sellest ajast saadik suutnud säilitada oma geneetilise, kultuurilise ja religioosse traditsiooni, hoolimata mitmetest võõrsile hajutamistest. Lähis-Ida (Iraani, Iraagi) juudid pärinevad 4.–6. sajandil eKr Babülonis ja Pärsia Impeeriumis olnud kogukondadest. Juudi kogukonnad Balkanil, Itaalias, Põhja-Aafrikas ja Süürias kujunesid klassikalisel antiikajal ning segunesid 15. sajandi lõpus sefaradi juutidega, kes emigreerusid sinna peale Iberia poolsaarelt väljaajamist. Aškenazi juudid arvatakse olevat Reini jõe orgu elama asunud esimese aastatuhande jooksul pKr ning sealt 11. ja 15. sajandi vahel migreerunud Ida-Euroopasse, alternatiivse teooria põhjal pärineksid aškenazi juudid sorbidest (Saksamaal elavast lääneslaavi rahvusest) või kasaaridest. Ümbritsevate rahvastega segunemine toimus varajase juutluse ajajärgul, kuid viimase 2000 aasta jooksul on see olnud piiratud religioossete seadustega, kui judaism arenes proselütiseerivast sissepoole-vaatavaks religiooniks.

Varasemad veregruppidel põhinevad geneetilised uuringud olid näidanud, et juudi diasporaa rahvastik on Lähis-Ida päritoluga ning et erinevad juudi kogukonnad on üksteisele rohkem sarnased kui mittejuudi kogukondadele. Kuid varasemate eri uuringute tulemused erinesid kohalike elanikega segunemise ulatuse tõlgendamise poolest. Seetõttu võttis rahvusvaheline töögrupp ette võrrelda kolme peamise juudi diasporaa grupi – Ida-Euroopa aškenazi; Itaalia, Kreeka ja Türgi sefaradi ning Iraani, Iraagi ja Süüria mizrahi juutide 237 genoomi näidist (neist 51,1 % naiste) ümbritsevate 52 rahva omadega. Tulemuseks saadi, et aškenazi juudid on geneetiliselt kõige lähemal eurooplastele, eurooplastest on Põhja-Itaalia elanikud juutidele sarnasemad, neile järgnevad sardiinlased ja prantslased. Ka Kaukaasia

rahvas adõgeed on aškenazi juutidele geneetiliselt lähedased. Druusid, beduiinid ja palestiinlased on geneetiliselt sarnased Lähis-Ida (Iraani ja Iraagi) ning Süüria juutidega. Geneetiliselt kõige eristuvamad nii teistest juudi diasporaa kogukondadest, kui mittejuudi naaberrahvastest, on Iraani ja Iraagi juudid. Seega tekkis geneetiliselt kaks eristuvat juudi gruppi: Lähis-Ida ning Euroopa ja Süüria. Iraani ja Iraagi juutidel domineeris Lähis- ja Kesk-Aasia esivanematega päritolu, Euroopa ja Süüria juutidel on Lähis-Ida/Aasia päritolule lisaks ka Euroopa esivanemad (Atzmon et al. 2010: 850, 854–856).

Seega, selle uurimuse valguses on juudid geneetilises mõttes eristuv rahvus, kelle lähimad geneetilised naabrid on Euroopas itaallased, Lähis-Idas druusid, beduiinid ja palestiinlased. Geneetiliselt kõige eristuvamad juudi kogukonnad – nii teistest juudi kogukondadest kui mittejuudi rahvastest, kelle keskel nad elavad – on Iraani ja Iraagi juudid. Kasutades arvutisimulatsiooni, järeldasid uurijad, et geneetiline eraldumine Lähis-Ida ja Euroopa juutide vahel toimus umbes 100–150 põlvkonda (üks põlvkond on 20 aastat) ehk umbes 2500 aastat tagasi – kui moodustusid geograafiliselt paiksetena püsima jäänud juudi kogukonnad Pärsiasse ja Babülooniassa. Teised juudi kogukonnad on hilisema päritoluga, need pärinevad Palestiinast väljajaetud juutidest ning inimestest, kes pöördusid judaismi hellenismi perioodil ja Hasmoneide valitsusajal, kui judaism oli proselütiseeriv religioon. Rooma Impeeriumis praktiseeris judaismi 6 miljonit inimest ehk 10% elanikkonnast, mis peab olema massilise mittejuutide judaismi konversiooni tulemus. Samuti leiti aškenazi juutide hulgas suur geneetilise segunemise tase Euroopa mittejuudi elanikkonnaga 15. ja 19. sajandite vahel, mil Euroopa juutide arv tõusis 50 000-lt 5 miljonini. Uurimisgrupi aruandes on kirjas, et kasaaride ja slaavlastega segunemine võis toimuda 0,5% põlvkonna jooksul ehk 12,5% kumulatiivselt. 50% aškenazi juutide Y-kromosoomide haplogruppe on Lähis-Ida päritoluga, teisest poolest osa võib olla varajane Euroopa lisandus. 7,5% haplogrupi R1a1 esinemine aškenazi juutide hulgas võib olla marker pigem slaavi kui kasaari geneetilisest lisandusest, see on ka väga tavaline ukrainlaste, venelaste, sorbide ja Kesk-Aasia rahvaste hulgas ning puudub täielikult Lähis-Ida juutide seas. Aškenazi juutide mitokondriaalsete haplogruppide puhul on Lähis-Ida geneetiline päritolu tuvastatav 40% osas, ülejäänud on suures osas Euroopa päritolu

(Atzmon et al. 2010: 857). Antud uuringu publitseering võimaldas järeldada, et diasporaas aastasadu laialipillutatult elanud juudid on tõepoolest läbivate Lähis-Idast pärinevate geneetiliste tunnustega eraldiseisev rahvas ning et aškenazi juutide geneetilisest koodist suur Vahemere-äärsete maade rahvaste osakaal näitab nende kasaaridest või slaavlastest põlvnemise hüpoteesi paikapidamatust (Katsnelson 2010).

Teine rahvusvahelise geeniteadlaste töögrupi suuremastaabiline juutide genoomi uuring, mille tulemused avaldati 2010. aastal ajakirja Nature juulinumbris (Behar et al. 2010), oli Tartu Ülikooli ja Eesti Biokeskuse geneetikute arvestatava panusega. Artikli ühe autori Richard Villemsi sõnul püüti uurimistööga leida vastust küsimusele: kas juudid moodustavad ka geneetiliselt ühtse päritoluga ja ühiste esivanematega rahvusrühma või on hoopis lähemalt sugulased rahvustega, kelle keskel nad elavad või on elanud. Selleks analüüsiti 14 erineva juudikogukonna geneetilisi markereid võrdluses 69 Vana Maailma mittejuudi kogukondadega, kelle seas juudid on aegade jooksul elanud ning juutide pärimuslikus algkodus ja selle naabruses elavaid rahvaid. Inimese kohta võrreldi enam kui 600000 üle kogu genoomi jaotunud geneetilist markerit. Uurimuse põhjal on kaasaegsed juudid lähedalt sugulased mittejuutidest Lähis-Ida põlisrahvastega, kuid on mõne erandiga geneetiliselt kaugel rahvastest, kelle keskel nad on elanud sajandeid. See uuring polnud eraldi aškenazi juutide põlvnemist käsitlev, pigem heitis see valgust mitme väiksema juudi kogukonna, sealhulgas India, Etioopia, Kaukaasia, Buhhaara ja Jeemeni juutide põlvnemisele. Uurimistulemused võimaldasid järeldada, et “juudid on tõepoolest mitte ainult tugevate kultuuriliste seoste ja traditsioonidega, vaid ka geneetiliselt ühtse päritoluga rahvus, kelle geneetilist järjepidevust pole suutnud katkestada mitmetuhandeaastased ajaloo keerdkäigud” (Sepp 2010) ja et “enamik tänapäeva juutidest pärinevad ühest ja samast väikesest kogukonnast Levandis, samas kui Etioopia ja India juudid sarnanevad geneetiliselt hoopis naabruses elavate põlisrahvastega” (Himma 2010).

Selliste, range täppisteaduse baasil saadud uurimistöö alusel tehtud vaieldamatute järeldustega võiks oma ülevaate ka lõpetada. Geeniteadlased – tänapäeval lõpliku

tõe kuulutajad, on kõnelnud ja oma uurimistulemustega lõpetanud sajanditepikkuse vaidluse tänapäeva juutide päritolu osas ning leidnud, et aškenazi juutide põlvnemise „kasaari hüpotees” paika ei pea. Kuid mõnevõrra üllatuslikult selgub, et ka geeniuringutes on võimalik samale uurimisülesandele saada täpselt vastupidine tulemus. 2012. aasta detsembris avaldas John Hopkinsi Ülikooli Iisraeli-Ameerika geneetik ja bioinformaatik Eran Elhaik Oxfordi Ülikooli poolt väljaantavas eelretsenseeritud geenibioloogia ajakirjas GBE artikli oma uurimistöö tulemuste ning järeldustega (Elhaik 2012). Elhaik nimelt otsustas ikkagi veel kord kontrollida „kasaari hüpoteesi” paikapidavust. XX sajandi alguses oli Euroopas hinnanguliselt 8 miljonit juuti ja et seda suurt arvu seletada, on rahvastikuteadlaste hulgas käibel „Reinimaa hüpotees” – semiidi päritoluga iisraeli-kaanani hõimude kahe migratsioonilaine teooria: esimene toimus 200 aasta jooksul peale Palestiina vallutamist moslemite poolt aastal 638 pKr, mil pühendunud juudiusulised moslemite eest Euroopasse pakku läksid; teine laine oli 15. sajandil, kui 50000 saksa juuti migreerusid ida poole ja tekitasid seal 500 aasta jooksul rahvastikuplahvatuse. „Reinimaa hüpotees” eeldab aškenazi juutide Lähis-Ida päritolu ja Euroopa juutide geneetilist sarnasust. „Kasaari hüpotees” eeldab aga, et Euroopa juutidel on Kaukaasia, Euroopa ja Lähis-Ida päritolu, et Euroopa juutide kogukonnad on üksteisest erinevad nii oma põlvnemise kui geneetilise heterogeensuse poolest. Elhaiki järgi arenesid Kasaari Impeeriumi hõimudest kasaari, armeenia ja gruusia rahvad ning nii enne kui peale kasaaride judaismi pöördumist 8. sajandil tuli 6–10. sajandite jooksul kaganaati arvukalt juudi migrante nii Bütsantsi Impeeriumist kui Abbassiidide Bagdadi kalifaadist. Need migratsioonilained seletaksid Elhaiki arvates nii Kaukaasia rahvaste geneetilist mitmekesisust kui Kaukasusse jäänud judaistidest kasaaride järglaste olemaolu seal. Elhaik viitab ka juba ülalpool mainitud Euroopa juutide ja adõgeede geneetilisele sarnasusele, mida senised uuringud seletada pole suutnud.

Nii „Reinimaa“ kui „kasaari hüpoteesi“ järgi saabusid juudid Ida-Euroopasse ajavahemikus 13.–15. sajand ja mõlemi järgi oli naaberrahvastega segunemine osakaal madal: 0,5% generatsioonis 50 põlvkonna jooksul. Kuna diaspora-eelseid algjuute ega ka kasaare pole kuskilt enam võtta, kasutas Elhaik Juudamaa elanike geenisurrogaadina praegu seal elavaid palestiinlasi; grusiine ning

armeenlasi proto-kasaaride aseainena. Uuringute võtmeküsimuseks oli, kas Euroopa juudid sarnanevad geneetiliselt „Reinimaa hüpoteesile” vastavalt Lähis-Ida või „kasaari hüpoteesile” vastavalt Kaukaasia rahvastega. Elhaik jõudis järeldusele, et 70% Euroopa ning pea kõik Ida-Euroopa juudid moodustavad geneetilise klasteri grusiinide, armeenlaste ja Aserbaidžaaani juutidega; 15% Kesk-Euroopa juutidest on geneetilises kimbus druusidega ning ülejäänud küproslastega. Euroopa juudid on geneetiliselt erinevas klasteris Lähis-Ida rahvaste geenikogumist. Ning kuna Euroopa ja Kaukaasia, endise Kasaaria äärealadel elavad rahvad on ühes geeniklasteris, samas puudub informatsioon nende rahvaste massilisest migratsioonist läände enne Kasaaride Impeeriumi kokkuvarisemist, siis Elhaik järeldeb sellest Euroopa juutide ja Kaukaasia rahvaste ühist päritolu (Elhaik 2012: 66). Kaukaasia päritolu domineerib 38% Kesk- ja 32% Ida-Euroopa juutide juures, Lääne-Euroopa sünnipära on 30%. Mitme-Kaukaasia rahvaste hulgast ongi vaid Euroopa juutidel (26%) ja küproslastel (31%) suurim kaukaasia rahvastega ühise päritolu osakaal. Kuna Ida-Euroopa rahvastel puudub nii Kaukaasia kui Lähis-Ida geneetiline päritolu, järeldeb Elhaik, et neid genee said Ida-Euroopa juudid omandada vaid ennem oma saabumist Ida-Euroopasse. „Reinimaa hüpotees” suudab põhjendada vaid Euroopa juutide Lähis-Ida päritoluga genee, mitte aga Kaukaasia rahvastega geneetilist sarnasust (Elhaik 2012: 67).

Elhaik jõuab järeldusele, et „kasaari hüpotees” on täiesti sobiv selgitus tema poolt saadud uurimistulemustele. Ka suudab see seletada juudi rahvastiku plahvatuslikku kasvu Ida-Euroopas 50000-lt 15. sajandil kaheksale miljonile 20. sajandil, mis tähendab aastast rahvastiku kasvu 1,7–2% ning mis on suurusjärgk kõrgem kui Ida-Euroopa mittejuutidel samas ajavahemikus. Autori arvates ei ole sellist juutide rahvaarvu kasvu kiirust võimalik seletada vaid kõrge sündivusega ajal, mil valitsesid majanduslikud piirangud, assimilatsioon, katkuepidemiad, vägivalne usuvahetuspoliitika, sõjad, juutide väljasaatmised, pogrommid ja tapmised. Selline, poole aastatuhande pikkune rahvastiku pidev juurdekasv, mis puudutas ainult Ida-Euroopas resideeruvaid juute, oleks erakorraline – kui mitte öelda ime. Elhaik pakub, et peale lõplikku Kasaaride riigi kokkukukkumist 13. sajandil, põgenesid paljud judeokasaarid Ida-Euroopasse, luues kogukonnad

Ungarisse ja Rumeeniasse, edasi Kesk-Euroopasse ning segunesid seal kohaliku elanikkonnaga. Ta hindab eksiilieelseks judeokasaaride koguarvuks pool miljonit inimest, sama palju juute elas neli sajandit hiljem Poola-Leedu kuningriigis. Osa judeokasaaridest jäid kaasajani säilinud enklaavidena Krimmi (krõmtšakid) ja Kaukasusse (mägijuudid Aserbaidžaanis). Jidiš oli Elhaiku arvates algselt slaavi keel, milles järk-järgult omasõnad asendati võõrsõnadega ülemsaksa keelest. Elhaik lõpetab oma uurimistöo publikatsiooni kinnitusega, et ta on tõestanud „kasaari hüpoteesi” paikapidavust: Euroopa juutidel on lisaks Euroopa rahvaste ja Lähis-Ida rahvaste geenidele arvestatav geneetiline ühisosa Kaukaasia rahvastega, keda ta peab kasaaride järglasteks. Juutide, mille algkodu on küll Kaananimaal ja Jordani jõe kallastel, tänapäevane geneetiline struktuur kujunes välja aga Kaukasuses ja Volga kallastel (Elhaik 2012: 73).

Eran Elhaiki artikkel tekitas ilmumisel suurt vastukaja ja sellest on saanud ajakirja *Genome Biology and Evolution* läbi ajaloo kõige loetum artikkel üldse. Elhaiki seisukohad lähevad otsesesse vastuollu juhtiva Eesti evolutsioonigeneetiku Mait Metspalu *et al.* uurimistulemustega, kes ei leidnud aškenazi juutide geneetilises päritolus jälgi põlvnemisest kasaaridest. Geneetikas on ülioluline valimi suurus ja representatiivsus. Kui armeenlased ja grusiinid polegi näiteks kasaaridega kunagi segunenud või kasaaride sugulasrahvas (see on ka mu töös eespool mainitud vaid üks ja mitte kõige levinum Warren B. Walsh'i hüpotees), siis puudus Elhaiki uuringus kasaari DNA ehk geenikombinatsioonide võrdlusalus. Ning kriitikud küsivadki, et miks ei võrrelnud Elhaik siis mägijuutide gene, kes tema teooria järgi peaksid põlvnema otseliinis kasaaridest, aškenazi juutide omadega (Stampfer 2014).

Kokkuvõte

Kasaaride konversiooni judaismi käsitleb keskajast tänaseni säilinud kirjalikest materjalidest vaid väike osa, mis siiski on piisav, et allakirjutanu arvates pidada seda ajalooliseks faktiks. Revisionist Stampferile vastuväiteks võib öelda, et isegi kui pidada kasaaride konversiooni käsitlevaid kirjalikke teateid tänapäeva ajaloolis-kriitilise meetodi kriteeriume kasutades mitteautentseteks, võivad nad olla koostatud usaldusväärsete allikate või toimunud sündmuste pealtnägijate teadete alusel ning mõnede kirjalike allikate mitteehtsus ei saa olla lõplik argument kasaaride mittepöördumisest judaismi. Kasaari dirhamid ehk Moosese müündid aastast 837–838 annavad esimese arheoloogiliselt pädeva ajalise pidepunkti kasaaride konversioonist. Millal ja kuidas see konversioon toimus, kui ulatuslik oli judaismi levik kasaari hõimude seas ning milline on judaistidest kasaaride mõju karaiimidele ning Euroopa ja Kaukaasia juutlusele kitsamalt ning seal elavatele rahvastele laiemalt – juhul kui ei tule ilmsiks uusi kirjalikke tõendeid või arheoloogilisi artefakte – tõenäoliselt jäävadki vaidlusalusteks teemadeks ka edaspidi. Bakalaureuse töö maht võimaldas välja tuua vaid väikese hulga tähtsamaid seisukohti nende kasaaride ajaloo ja konversiooniga seonduvate küsimuste osas. Iga viidatud autor oli oma püüdluses rekonstrueerida toimunut tõlgendanud olemasolevaid fakte veidi omamoodi. Ühe monograafia piires saadakse tavaliselt kronoloogia ja argumendid klappima, kuid kui erinevate teadlaste eri käsitlusi võrrelda, siis selgub, et sageli on see saadud ignoreerides 'mittesobivaid' allikaid või antud neile silmnähtavalt kunstlik tõlgendus. Seega, täiesti rahuldavat narratiivi kasaaride ajaloost, Kasaaria *bek*'i, kagaani ja õukonna ning kasaari rahva judaismi konversiooni aja, tähenduse, ulatuse ja ajaloolise mõju osas, tänapäeval pole.

Kasaaride kujunemisel, keda enamuse uurijad peavad kas idapoolsete gök-turkide või läänepoolsete oguuside-bulgaaride sugulasrahvaks, oli oluline osa ajaliselt raskelt määratletav läänesuunaline migratsioon Volga-Doni aladele, viiendal sajandil pKr kuulusid kasaarid hunnide impeeriumisse ja alates 552 turkide hõimuliidu riiki Turgi Kaganaati. 650 löid kasaarid oma piirkonna tugevaima riigi ning Bütsantsi liitlastena sõdisid järgnevat paarsada aastat araablatega, peatades

niiviisi islami ekspansiooni Kaukasusel. 834. aastal olid Bütsantsi ehitusmeistrid tegevad Sarkeli kindluslinna ehitusel, et kasaarid saaksid kaitsta Doni-äärset piirkonda russide rünnakute eest. Eri allikate ajalises hinnangutes vastuoluliste teadete alusel toimus tõenäoliselt 8. sajandil kasaaride ilmaliku valitseja *beg*'i ja tema lähikondsete pöördumine judaismi rabiinlikku vormi, arvukatest hüpoteesidest hoolimata on konversiooni põhjus ebaselge, selleks võis olla juba antiikajast Krimmis elanud juutide mõju, Bütsantsist sundristiusustamise eest uue juudi migrantide laine saabumine või juudi rädkaupmeeste radaniitide misjonitegevus. 9. sajandil aktsepteeris judaismi ka kagaan, kes selleks ajaks oli taandunud vaid sakraalse positsiooniga valitsejaks. 837/838. aasta märgib pööret Kasaari Kaganaadi usupoliitikas, kuna sellest ajast pärinevad Kasaarias vermitud judaistlikud „Moosese dirhamid“. Mittesemiidi rahvana pole kasaaride konversioon judaismi maailmas ainulaadne, küll aga tähtsaim oma mõju ja ulatuse poolest. 9. sajandi teises pooles kristliku Bütsantsi ja Kasaaria Kaganaadi suhted halvenesid, üks selle asjaolu põhjustest võis olla Kaganaadi judaismi valik religioonina. 10. sajandil määratles Bütsants oma idapoolse liitlasena Skandinaavia päritolu valitsejasooga Russi Kaganaadi, mis kulmineerus vürst Vladimiri poolt ristiusu Bütsantsi versiooni vastuvõtmise ja abiellumisega valitseva Bütsantsi keisri õe Annaga 989. aastal ning kristliku Kiievi-Vene Suurvürstiriigi moodustamisega. 1016. aastal Kasaari Kaganaadi viimane jäänuk Krimmis likvideeriti Bütsantsi-Vene ühisväe poolt. Kasaarid hajusid elama Ungarisse, Kiievi-Vene ja Poola-Leedu aladele, kus nad järk-järgult sulandusid asukohamaa rahvaste sekka. Arvukast pärimuslikust ja folkloorsest ainesest hoolimata, ei kinnita senitehtud geeniuringud kasaaride otsest sidet Ida-Euroopasse arvatavasti Reinimaalt tulnud aškenazi juutidega.

Judaism on etno-religioon, mis eri ajaloo perioodidel küll erineval määral, aga siiski on pidevalt võimaldanud mittejuutide konversiooni, seega on olnud juutide segunemine naaberrahvastest konvertiitidega ajaloo vältel möödapääsmatu. Teadusuuringud (Yandell 2013 jt) on näidanud, et 40 protsenti aškenazi juutide mitokondrilise DNA varieeruvusest johtub ainult neljast mitokondri-tüübist, mille on järeltulevatele põlvedele pärandanud neli ema. Kõiki nelja peamist muistset aškenazi mitokondri-tüüpi leidub euroopalikes mitokondri-liinides, mitte aga

Lähis-Ida omades. Seega võib järeldada, et emaliini pidi osutuvad aškenazi juudid põlisteks eurooplasteks. Väiksemate haplogruppide analüüs näitas, et täiendavad 40 protsenti aškenazi juutide mitokondrilisest varieeruvusest on tõenäoliselt samuti Euroopa päritolu. Ülejäänud variandid paistsid pärinevat Lähis-Idast või oli nende päritolu ebaselge. Tõendeid, mis kinnitaks aškenazi juutide põlvnemist Kasaaride riigist, on väidetavalt leitud vaid Eran Elhaiku poolt. E. Elhaik võrdles 2012. aastal 12 Ida-Euroopast pärit aškenazi juudi DNA-d armeenia ja gruusia päritolu katseisikute omadega. Ta töö järelduse põhiline nõrk koht on selles, et nendest saadud tulemustest saab tuletada ainult katsealuste aškenazi juutide DNA teatavat sarnasust armeenlaste ja grusiinidega, mitte tuhat aastat tagasi ajalooareenilt kadunud kasaaridega, kuna eelnevalt oleks vaja tõsikindlalt tõestada armeenlaste ja grusiinide seos ja sugulus kasaaridega. Võib vaid nõustuda Duke'i Meditsiiniülikooli Inimgenoomi Variatsiooni Keskuse direktori David Goldsteiniga, kes tunnistab, et küsimusele kasaaride panusest aškenazi juutide sugupuusse või täpset Euroopast lähtuvat protsenti mitokondrilistest teisenditest, polegi võimalik täie kindlusega vastata, kasutades tänaseid geneetilisi ja geograafilisi andmeid. Kui ka mingi hulk geenivariante on täna valdav mingis regioonis, ei tähenda see, et see on seal alati nii olnud. Osa varieeruvust on tänu rändele kaduma läinud või teisenenud migratsiooni tõttu, mis muutis tänapäeva regiooni populatsiooni variantide tasakaalu (Yandell 2013).

Omalt poolt võin veel lisada, et olles antud töö tarbeks lugenud arvukalt teadusartikleid uuringutest aškenazi juutide põlvnemise küsimuses, hämmastas mind asjaolu, et ükski tänapäevane geeniuring või arutelu ei näi arvesse võtvat XX sajandil Teise maailmasõja ajal toimunud holokausti, mille käigus hävitati 5,1-6 miljonit juuti, kelledest pooled olid aškenazi juudid Poolast. 90% sõjaeelset Poola juudi kogukonnast tapeti ning kui selle elanikkonna hulgas ka oli kasaaride geenikombinatsioone, siis võis see taolise hävitustöö käigus jäädavalt kaduda (<http://www.yadvashem.org/holocaust/faqs>). Seega võib uurimistöo eesmärgi küsimusepüstitusele vastata niimoodi: kaasaja aškenazi juutide geneetilised uuringud näitavad, et neis on suures osas Lähis-Ida meesliini ja Euroopa naisliini pidi pärandatavat geneetilist materjali. Aškenazi juutide „kasaari hüpoteesi“ ei poolda peale E. Elhaiku vastuolulise geeniuringu ükski teine iseseisev uurimus.

Samas tunnistavad ka geneetikud ise, et lõplikku kindlust aškenazi juutide sugupuu osas tänaste vahenditega polegi võimalik saavutada.

Kirjandusnimistu

AFP. Russian archeologists find long-lost Jewish capital. — *Jewish World*. 05.09.2008. <http://www.ynetnews.com/articles/0,7340,L-3591990,00.html>. Vaadatud 02.04.2017.

Artamonov, Mihail. *Istoriija hazar*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennoi Ermitaž, 2002.

Atzmon, Gil; Hao Li; Velez Christopher et al. Abraham's Children in the Genome Era: Major Jewish Diaspora Populations Comprise Distinct Genetic Clusters with Shared Middle Eastern Ancestry. — *The American Journal of Human Genetics*. Volume 86, Issue 6 (11 June 2010), 850-859. [http://www.cell.com/ajhg/fulltext/S0002-9297\(10\)00246-6](http://www.cell.com/ajhg/fulltext/S0002-9297(10)00246-6). Vaadatud 04.04.2017.

Behar, Doron; Yunusbayev, Bayazit; Metspalu, Mait; Metspalu, Ene; Parik, Jüri; Rootsi, Siiri; Villems, Richard et al. The genome-wide structure of the Jewish people. — *Nature*. Volume 466, (8 July 2010), 238-243. <http://www.nature.com/nature/journal/v466/n7303/full/nature09103.html#access>

Brook, Kevin Alan. *The Jews of Khazaria*. 2nd ed. USA: Rowman & Littlefield Publishers, Inc. 2006.

Brook, Kevin Alan. *Khazaria.com Homepage*. 2012. <http://www.khazaria.com/khazar-issues.html>. Vaadatud 02.04.2017.

Chabon, Michael. *Gentlemen of the Road*. New York: Ballantine Books, 2007.

Costa, Marta; Pereira, Joana; Pala, Maria et al. A substantial prehistoric European ancestry amongst Ashkenazi maternal lineages. — *Nature Communications* (8 October 2013). Macmillan Publishers Limited, 2013. <http://www.nature.com/articles/ncomms3543>. Vaadatud 02.04.2017.

Dunlop, Douglas Morton. *The History of the Jewish Khazars*. New York: Schocken, 1967. <http://crashrecovery.org/canaan/TheHistoryoftheJewishKhazars-Dunlop.pdf>

Dunlop, Douglas Morton. Khazars — *Encyclopaedia Judaica*. Second edition. Volume 12. Edited by Skolnik, Fred and Berenbaum, Michael (USA: Thomson Gale & Keter Publishing House Ltd, 2007). 108-113.

Dunlop, Douglas Morton. Obadiah — *Encyclopaedia Judaica*. Second edition. Volume 15. Edited by Skolnik, Fred and Berenbaum, Michael (USA: Thomson Gale & Keter Publishing House Ltd, 2007). 365

Himma, Marju. Eesti teadlaste artikkel juutide põlvnemisest jõudis tippajakirja. — *Tartu Postimees* 11. juuni 2010. <http://tartu.postimees.ee/274910/eesti-teadlaste-artikkel-juutide-polvnemisest-joudis-tippajakirja>. Vaadatud 02.04.2017.

Eesti Keele Instituut. *Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS*. EKI: Tallinn, 2013. <http://www.eki.ee/dict/qs/index.cgi?Q=kasaar&F=M>

Elhaik, Eran. The Missing Link of Jewish European Ancestry: Contrasting the Rhineland and Khazarian Hypotheses. — *Genome Biology and Evolution*. Volume 5, Issue 1 (14 December 2012). Oxford Academic, 2012. <https://academic.oup.com/gbe/article-lookup/doi/10.1093/gbe/evs119> Vaadatud 02.04.2017.

English, Patrick T. Cushites, Colchians and Khazars. — *Journal of Near Eastern Studies*. Volume 18, Number 1 (January 1959). The University of Chicago Press, 1959, 49–53. <http://www.jstor.org/stable/543940>

Encyclopaedia Judaica. Second edition. Volume 12. Edited by Skolnik, Fred and Berenbaum, Michael (USA: Thomson Gale & Keter Publishing House Ltd, 2007). 114.

Flavius Josephus. *The new complete works of Josephus*. Revised and expanded edition. Translated by William Whiston. Grand Rapids MI: Kregel Publications, 1999.

Gibbon, Edward. *Rooma Impeeriumi allakäigu ja languse ajalugu*. II köide. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2016.

Gibatdinov, M.M. *Istorija i kultura tatarskogo naroda*. Srednije veka. Kazan: Institut istorii im. Mardžani, 2016.

Golden, Peter Benjamin. *Khazar Studies*. An Historico-Philological Inquiry into the Origins of Khazars. Volume I. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980.

Golden, Peter Benjamin. *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*. Wiesbaden Germany: Otto Harrassowitz, 1992. https://www.academia.edu/12545004/An_Introduction_to_the_History_of_the_Turkic_Peoples

Golden, Peter Benjamin. *Central Asia in World History*. New York: Oxford University Press, 2011.

Goodman, Martin. *Judaism in the Roman World: Collected Essays*. Leiden: Brill, 2007.

Gumiljov, Lev. *Võbor verõ*. Suuline ettekanne Leningradi Vaimuliku Akadeemia poolt korraldatud Venemaa ristiusustamise 1000-aastasele tähtpäevale pühendatud konverentsil 31.01–05.02.1988). <http://gumilevica.kulichki.net/articles/Article42.htm>. Vaadatud 02.04.2017.

Gumiljov, Lev. *Drevnaja Rus i Velikaja step*. Moskva, 1993.

Halevi, Jehuda. *Kuzari*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2004.

Katsnelson, Alla. Jews worldwide share genetic ties. — *Nature*. 3 June 2010. <http://www.nature.com/news/2010/100603/full/news.2010.277.html>. Vaadatud 02.04.2017.

Koestler, Arthur. *The Thirteenth Tribe*. The Khazar Empire and its Heritage. New York, Random House, 1976.

Koestler, Arthur. *Promise and Fulfillment*. Ramage Press. 1949. https://archive.org/stream/promiseandfulfil006754mbp/promiseandfulfil006754mbp_djvu.txt. Vaadatud 02.04.2017.

Kovalev, Roman K. Creating Khazar Identity through Coins: The Special Issue Dirhams of 837/8. — *East Central & Eastern Europe in the Early Middle Ages*. Editor Florin Curta. Ann Arbor: The University of Michigan Press, 2005, 220–251.

https://www.academia.edu/11761950/Creating_Khazar_Identity_Through_Coins_The_Special_Issue_Dirhams_of_837_38_in_East_Central_and_Eastern_Europe_in_the_Early_Middle_Ages_ed._Florin_Curta_Ann_Arbor_Univ._of_Michigan_Press_2005 Vaadatud 02.04.2017.

Keys, David. *Katastroof*. Tallinn: Sinisukk, 2002.

Lewcock, Ronald. *The old walled city of Sana*. Belgium: UNESCO, 1986. <http://unesdoc.unesco.org/images/0007/000719/071940E.pdf>

Murray, Alan V. The Saracens of the Baltic: pagan and christian Lithuanians in the perception of English and French crusaders to late medieval Prussia. — *Journal of Baltic Studies*. Volume 41, Number 4, December 2010, 413–429.

Olsson, Joshua. Coup d'état, Coronation and Conversion: Some Reflections on the Adoption of Judaism by the Khazar Khaganate. — *Journal of the Royal Asiatic Society*. Volume 23 (October 2013). Cambridge Journals, 2013, 495–526.

Ostrer, Harry. A genetic profile of contemporary Jewish populations. *Nature Reviews Genetics*. Volume 2 (November 2001). Macmillan Magazines Limited, 2001, 891–898. <http://www.nature.com/nrg/journal/v2/n11/full/nrg1101-891a.html>. Vaadatud 02.04.2017.

Piibel.NET <http://piibel.net/>

Prager, Dennis. Judaism Must Seek Converts. — *Readings on Conversion to Judaism*. Edited by Lawrence B. Epstein. Northvale: Jason Aronson, 1995.

Pritsak, Omelian. The Origin of Rus'. — *Russian Review*, Volume 36, Number 3 (July, 1977). Blackwell Publishing, 1977, 249–273. Vaadatud 02.04.2017. https://www.academia.edu/3656014/omeljan_pritsak_The_Origin_of_Rus

Pritsak, Omeljan. The Khazar kingdom's conversion to judaism. — *Harvard Ukrainian Studies*. Volume II, Number 3 (September 1978). Cambridge (Massachusetts): Harvard University Ukrainian Research Institute, 1978, 261–282.

Sand, Shlomo. *The Invention of the Jewish People*. New York: Verso, 2009.

Selart, Anti. Suuline teade Tiit Argele 01.03.2017.

Shapira, Dan D. *Iconoclasts and Khazars, a Note*. Scrinium IV, Patrologia Pacifica: Selected Papers Presented to the Western Pacific Rim Patristics Society. Gorgias Press, 2008.

[https://www.academia.edu/24174884/ICONOCLASTS AND KHAZARS A NOTE](https://www.academia.edu/24174884/ICONOCLASTS_AND_KHAZARS_A_NOTE) . Vaadatud 02.04.2017.

Sepp, Siim. Tartu teadlaste eestvedamisel selgitati välja juutide päritolu. — *Novaator*. 09.06.2010. Vaadatud 02.04.2017.

http://www.novaator.ee/ET/biotehnoloogia/tartu_teadlaste_eestvedamisel_selgitati_valja_juutide_paritolu/

Stampfer, Shaul. Did the Khazars Convert to Judaism? — *Jewish Social Studies: History, Culture, Society* 19 (Spring/Summer 2013),1-72.

<https://drive.google.com/file/d/0B4J5gndjOAn-eTEwREJKSEhPWms/view>.
Vaadatud 02.04.2017.

Stampfer, Shaul. Are We All Khazars Now? — *Jewish Review of Books*. Spring 2014. <https://jewishreviewofbooks.com/articles/802/are-we-all-khazars-now/>.

Vaadatud 02.04.2017.

Stathakopoulos, Dionysios. *Bütsants impeeriumi ajalugu*. Tallinn: Imeline Ajalugu, Imeline Teadus, 2016.

Zhivkov, Boris. *Khazaria in the Ninth and Tenth Centuries*. Leiden: Brill 2015.

https://books.google.ee/books?id=7Du2CAAAQBAJ&printsec=frontcover&dq=Zhivkov,+boris&hl=et&sa=X&redir_esc=y#v=onepage&q=Zhivkov%2C%20boris&f=false . Vaadatud 02.04.2017.

Zuckerman, Constantin. On the Date of the Khazars' Conversion to Judaism and the Chronology of the Kings of the Rus Oleg and Igor. A Study of the Anonymous Khazar Letter from the Genizah of Cairo. — *Revue des études byzantines*. Tome 53, 1995, 237–270.

Taagepera, Rein. *Soomeugri rahvad Venemaa Föderatsioonis*. Tartu: Ilmamaa, 2000.

Udam, Haljand. *Türgi*. Teekond läbi Türgi tsivilisatsiooni ajaloo. Tartu: Johannes Esto Ühing, 2011.

Vsevirov, David. *Bütsantsi keisrid*. Valitsejad purpuris. Tallinn: Kunst, 2010.

Yandell, Kate. Genetic Roots of the Ashkenazi Jews. — *The Scientist*. October 8, 2013. <http://www.the-scientist.com/?articles.view/articleNo/37821/title/Genetic-Roots-of-the-Ashkenazi-Jews/> . Vaadatud 02.04.2017.

Summary: The conversion of the Khazars to Judaism and the the Khazar hypothesis of Ashkenazi ancestry

Among scholars there has been a long discussion about the 'Khazar problem', or rather, about a series of problems. Which prior movement of steppe peoples brought the Khazars to the Volga-Don basin? Which branch of the Turks should they be attached to, the easterly Kök Turks or the westerly Oghuric-Bulgaric Turks? Or were they such an amalgam of peoples, as steppe confederations usually were, that it is impossible to attach them to a single ethnic group? What was the significance of the conversion of the Khazar Qaghan and his court to Judaism, the date and depth of the conversion? What was the extent of Khazar Judaism, why is there a lack of interest in the Khazars on the part of the Jewish authorities, was it due to their imperfect adherence of Judaism and retention of pagan shamanist customs? Could this Judaism have had any influence on the formation of the subsequent Qaraite Jewish communities of Eastern Europe, or was their Judaism Rabbanite – as most of the scholars today think? Is there a Rhineland ancestry of Ashkenazi Jews or is the contrasting Khazar hypothesis correct, according to which Eastern European Jews descend from the Khazars – an amalgam of Turkic clans and approximately 90% of 14–15 million Jews weren't Semites at all and Ashkenazi Israelis are interlopers in the Middle East?

In my research *The conversion of the Khazars to Judaism and the the Khazar hypothesis of Ashkenazi ancestry* I mapped these main problems and controversies, compared different theories from several authoritative scholars concerning Khazar origin, their conversion to Judaism and Ashkenazi Jewish ancestry.

I divided my work into four main parts. The first one *Historical Background* introduces the socio-cultural context where Khazar conversion to Judaism stands. The Khazar conversion to Judaism is not unique in history, as in the first century the king of Adiabene, Izates, converted to Judaism and a Jewish kingdom under Dhu Nuwas, a convert, existed in Yemen in the early sixth century. In geographic terms, the Khazar state was one of the largest political units of the day. In

economic terms it became one of the great commercial centers of the period; Itil, the Khazar capital on the Volga, was one of the important trade emporiums of the day. In military terms, an ally of Byzantine Empire, Khazaria was Byzantium's first line of defence against the Turkic nomads and what is most important - the Khazar Qaganate withstood for three centuries the Arab Islamic advance across Caucasus and fought them there to standstill. The Khazar Empire was overrun by Sviatoslav of Kiev around the year 965–969 and the last remaining outpost of former Khasar Empire in Crimea was overrun by the Byzantines and its new ally Rus in 1016.

The second chapter in my work is called *Khazar Conversion to Judaism*. The Khazar conversion was certainly carried out in many stages but the exact date or even the century (eighth, ninth or tenth) is debatable. There is no evidence to support Khazar-Qaraim ties other than the fact that both were Judaized. Khazar Judaism was Rabbinical rather than Qaraite persuasion.

The third chapter is called *The Revisionist Point of View of the Khazar Conversion to Judaism*. According to professor Shaul Stampfer the examination of the sources about Khazar conversion shows that some are pseudepigraphic, and the rest are of questionable reliability. Many of the most reliable contemporary texts that mention Khazars say nothing about their conversion, nor is there any archaeological evidence for it. This leads him to the conclusion that such a conversion never took place. There are eight main arguments of professor Stampfer discussed and briefly commented.

Chapter four *The genetic studies of the Origin of the Ashkenazi Jews* presents the results of several genome-wide studies with the significant contribution from Estonian geneticists.

Lihlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Tiit Arge,

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihlitsentsi) enda loodud teose:

„Kasaaride konversioon judaismi ja hüpotees aškenazi juutide kasaari päritolust“,

mille juhendaja on Phd Anu Põldsam,

1.1.reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;

1.2. üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.

2. Olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.

3. Kinnitan, et lihlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus, 30.04.2017.